

Бо ҳуқуқи дастнавис

ПИРХОНОВА ҚУРБОНОЙ

**МАРСИЯ ВА АНВОИ ОН ДАР АДАБИЁТИ ФОРСУ ТОҶИК
(АСРҲОИ X-XV)**

АВТОРЕФЕРАТИ

диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои филологӣ
аз рӯйи ихтисоси 10.01.03– Адабиёти халқҳои мамӯлики хориҷӣ
(адабиёти тоҷик)

Душанбе – 2019

Кори диссертатсионӣ дар кафедраи забон ва адабиёти тоҷики Донишгоҳи давлатии Данғара ба анҷом расидааст.

- Роҳбари илмӣ:** **Муҳаммадиев Алӣ**
номзади илми филология, мудирӣ шуъбаи матншиносӣ,
тахқиқ ва нашри мероси хаттии Маркази мероси хаттии
Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон
- Мушовири илмӣ:** **Мисбоҳиддини Нарзиқул**
доктори илмҳои филологӣ, профессор, мудирӣ
кафедраи таърихи адабиёти тоҷики ДМТ
- Муқарризони расмӣ:** **Саидҷаъфаров Озод Шовалиевич**
доктори илмҳои филологӣ, и.в. профессори кафедраи
забони тоҷикии Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди
Тоҷикистон
- Холиқова Зайналбӣ Кенҷаевна**
номзади илмҳои филологӣ, дотсенти кафедраи адабиёти
тоҷики ва журналистикаи Донишгоҳи давлатии Кӯлоб
ба номи Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ
- Муассисаи тақриздиханда:** Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав

Ҳимояи рисола __13_ июни соли 2019, соати 15⁰⁰ дар ҷаласаи Шӯрои диссертатсионии 6D.KOA-022 назди Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (734025, ш. Душанбе, Буни ҳисорак, Бинои 10, Толори Шӯрои олимони факултети филология) баргузор мегардад.

Бо мухтавои диссертатсия тавассути сомонаи www.tnu.tj ва дар китобхонаи марказии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон бо нишони 734025, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17 шинос шудан мумкин аст.

Автореферат рӯзи _____ соли 2019 фириастода шуд.

Котиби илмии
Шӯрои диссертатсионӣ,
номзади илмҳои филологӣ, дотсент

Гулназарова Ж. Б.

ТАВСИФИ УМУМИИ ҚОР

Аҳаммияти мавзӯ. Марсия яке аз навъҳои шеъри лирикии тоҷикӣ буда, то ба имрӯз баъзе ҷиҳатҳои он шинохта ва баъзе паҳлӯҳои дигараш ҳамчунон ношинохта боқӣ мондааст. Шинохта аз ин ҷиҳат, ки муҳаққиқони таърих ва назарияи адабиёт ба сурати умум собиқаи таърихӣ ва мухтассоти онро то андозае таъкид ва таъйид кардаанд. Ношинохта ба ин далел аст, ки он аксаран ҳамчун анвои фаръӣ ё рӯбаной зикр шуда, заминаҳои пайдоиш, ташаккул, таҳаввул ва таъсири омилҳои иҷтимоӣ фарҳангӣ ва ҳунари дар ин замина ҳанӯз дақиқан арзёбӣ нашудааст. Бинобар ин, ҳузури ғаъол ва густардаи ин навъи шеърӣ дар таърихи адабиёти мо зарурати таҳқиқи ҷудогона ва ҳамачонибаро ба миён мегузорад. Номушаххасии баъзе паҳлӯҳои назарии масъала низ ба аҳаммияти мавзӯи ҳозир таъкид мекунад.

Таҳқиқи марсия ҳамчун навъи мустақили адабӣ масъалаи мавқеияти ин ё он қолаби шеърӣ сарфи назар аз касрати он ба миён мегузорад. Ҳама гуна анвои адабӣ махсусияти тарзи бадеии ҷустуҷӯҳои эҷодии офарандашро инъикос мекунад ва аз ин ҷиҳат марсия низ инъикосгари ҳунари соҳиби он аст. Шинохт ва таъйину таъйиди аносири шаклсози марсия низ ба аҳаммияти мавзӯи ҳозир меафзояд. Бинобар ин, дар шинохти саҳеҳи хусусиятҳои навъии марсия, ба ифодаи донишманди рус А. Н. Веселовский, «ба дарси таърих бояд гӯш дод, таърихи навъи адабӣ беҳтарин санҷиши назарияи он низ ҳаст» [2, 22]¹.

Таҳқиқи ин мавзӯ масъалаи дар контексти ягонаи таърихию фарҳангӣ санҷидани мавқеи ин навъи шеърӣ низ дар назар дорад, ки зарурати шинохти таърихи ташаккул ва таҳаввули марсияро бо дарназардошти махсусиятҳои замон ва тафаккури эҷодӣ ба миён мегузорад. Инчунин, тафсир ва таҳқиқи анвои гуногуни марсия моро ба шинохти амиқтари ин навъи шеърӣ раҳнамоӣ хоҳад кард.

Дарачаи таҳқиқ. Роҳҳо ва дарачаи таҳқиқи ин мавзӯ дар таърихи адабпажӯҳии тоҷик гуногун ва ба ҳар тарзе сурат гирифтааст. Аз мундариҷаи осори адабию таърихӣ, тазкираҳо, китобҳои таърихи адабиёт, рисолаҳои назарӣ, таҳқиқот оид ба осори шоирони ҷудогона, тавзеҳоти қомусҳо ва луғоти истилоҳӣ ва ғайра бармеояд, ки дар ҳеч замоне ва дар ҳеч мавриде ин навъи шеър аз назар дур набудааст. Аз ин назар, вобаста ба моҳият ва савияи андешаҳо осори бевосита ба таҳқиқи ин мавзӯ иртиботдоштаро ба тариқи зайл метавон дастабандӣ кард: а) китобҳои адабию таърихӣ ва тазкираҳо, ки ба ваҳҷе аз марсия ёд кардаанд; б) қомусҳо ва луғатҳои ихтисосӣ, ки низ дар боби марсия ишораҳои доранд; в)

¹ Дар ин ҷо ва минбаъд рақами аввал номи китобро, ки дар “Китобнома” омадааст, рақами дуюм, ки баъди вергул меояд, саҳифаи онро ифода мекунад.

тахқиқоти бевоситае, ки оид ба масъалаҳои назарӣ ва амалии шеърӯ адаби форсу тоҷик анҷом гирифтаанд; г) китобҳои таърихи адабиёт; ғ) рисолаҳои, ки ба таҳқиқи ин мавзӯ оиданд.

Дар таърихи илму адаби мо аввалин донишманде, ки дар бораи марсия баҳси амалӣ кардааст, Муҳаммад Авфии Бухороӣ мебошад. Вай дар боби нахустини тазкираи «Лубоб-ул-албоб» аз шеър сухан ронда, расои ҳазрати Одам Абулбашарро дар марги фарзандаш – Ҳобил аввалин намунаи шеъри марсия медонад. Муаллифи «Лубоб-ул-албоб» дар мавридҳои дигар низ аз марсия ёд кардааст, ки ба масъалаи тааллуқоти ин ё он марсия ба шоире ё микдори абёти он марбут аст. Муҳаммад Авфӣ ҳамин гуна маълумотро дар бораи марсияи дар ҷавти Шаҳиди Балхӣ гуфтаи Рӯдакӣ оварда, фақат ба ду байт доштани он таъкид ва онро иқтибос мекунад. Ҳар санаде, ки Муҳаммад Авфӣ дар боби марсия нақл мекунад, бевосита дар таъйиди василаи хосси баёни андешаву оро будани ин навъи шеър аст. Ҳамин тарзи нигориш оид ба марсия дар аксари тазкираҳои ба мо дастрас мушоҳида мешавад, ки дар ҳолати зарурӣ дар рисола ба тавзеҳ ва арзёбии онҳо пардохтаем.

Доир ба таърихи таҳқиқи илмии ин мавзӯ зикри чанд асар ва тафсиру арзёбии он муҳим аст. Дар ин замина Шиблии Нуъмонӣ аввалин касест, ки дар «Шеър-ул-Аҷам» оид ба марсия ва “хусусияту мумаййизот”-и он мухтасар сухан гуфтааст. Баҳси Шиблӣ дар боби марсия баҳси назарӣ мебошад. Вай се асло дар марсия муҳим доништааст, ки иборат аст аз: а) риояти шукӯҳ ва ҷалоли мамдӯҳ; б) зикри ҳузну малол, ғаму андӯҳ ва мотами барпошуда; в) зикри муносибати ҳисси ва отифии шоир нисбат ба шахси ҷавтида. Чунин тавзеҳи назарии ин донишманд дар заминаи марсиясароии шоирони тоҷик ноқис буда, хусусиятҳои инкишофи ин навъи шеъриро дар тӯли асрҳо комилан муайян намекунад. Баъзе мулоҳизаҳои, ки Шиблии Нуъмонӣ дар боби марсия, хусусиятҳои умумӣ ва фарқияти марсияи тоҷикӣ аз арабӣ баён доштааст, баҳснок ҳастанд.

Дигар аз муаллифоне, ки дидгоҳҳои ӯ оид ба марсия ва пайдоиши он арзиши хос дорад, Маликушшуаро Баҳор мебошад. Ӯ баъзе андешаҳои доир ба пайдоиши ин навъи шеър ва аввалин марсия дар адабиёти форсу тоҷик изҳор кардааст. Дар хусуси аввалин марсия ва заминаҳои ташаккули он андешаҳои Саъид Нафисӣ, Абдулҳусайни Зарринқӯб, Аҳмади Тафаззулӣ, Алии Ҳасурӣ, Ҳошими Муҳаммадӣ ва Иброҳимзодаи Гурҷӣ муҳим ба ҳисоб меоянд, ки ба ҳар кадоми онҳо дар ҷараёни мабоҳиси аслии рисола бархӯрд сурат гирифтааст.

Устод Саъид Нафисӣ дар китоби дувуми «Муҳити зиндагӣ, аҳвол ва ашъори Рӯдакӣ» дар боби «Андар осори Рӯдакӣ» доир ба ҷойгоҳи марсия дар эҷодиёти Одамушшуаро сухан карда, нақши ин шоири равшанбинро дар ташаккули ин навъи шеъри таъйид мекунад ва мазияти марсияҳои дар марги Шаҳид ва Муродӣ

сурудаи ӯро тавзеҳ медиҳад. Саъид Нафисӣ ва дар пайравӣ ба ӯ донишмандони дигар Рӯдакиро аз ҷумлаи аввалин шоирони марсиясаро эътироф кардаанд.

Абдулҳусайни Зарринқӯб дар китоби «Бо корвони ҳулла» перомуни марсия ва заминаҳои иҷтимоии пайдоиши он ишораҳои сарехе дорад, ки марбут мешавад ба эҷодиёти Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Фаррухӣ, Масъуди Саъд, Саной, Анварӣ, Ҳоконӣ, Низомӣ, Ҷомӣ ва дигар шоирон. Аз ҷумла, дар мақолаи «Шоирӣ равшанбин» тафсири ҷолибе оид ба марсияҳои Рӯдакӣ дар бораи Муродӣ, Шаҳиди Балхӣ ва як қитъаи кӯтоҳи шоир, ки «мутазаммини ҳикмат ва ибрат аст» меоварад. Дар ин мақола Абдулҳусайни Зарринқӯб пораеро аз марсияи Рӯдакӣ, ки бо мисраи «Эй он, ки ғамгинию сазоворӣ» шуруъ мешавад, иқтибос карда, дар тафсири он кӯшидааст. Дар рисола ба баъзе аз андешаҳои донишманди мазкур истинод кардаем. Ҳамин муҳаққиқ дар бораи марсия ва масъалаи истиқлоли ин навъи шеър дар адабиёти форсу тоҷик дар рисолаи «Шеъри бедурӯғ, шеъри бениқоб» низ мулоҳизаҳои судманд баён доштааст.

Дар мақолаи дуктур Аҳмади Тафаззулӣ «Шеъре дар расои Марзқӯ», Ҳошими Муҳаммадӣ «Кӯҳнатарин марсиясароӣ дар шеъри порсӣ», Иброҳимзодаи Гурҷӣ «Ҳамсанги сӯғсуруд», Мирзо Муллоаҳмадов «Марсиясароӣ дар асри X», Абдунабӣ Сатторзода «Рӯдакӣ ва шеъри рӯдакивор», Худоӣ Шарифов «Рӯдакӣ ва Шаҳиди Балхӣ» ва ғайра дар бораи пешинаи ин навъи шеърӣ ва баъзе хусусиятҳои шаклию мундариҷавии он ба таври мухтасар сухан рафтааст.

Нахустин таҳқиқи ҷомеае, ки дар радифи дигар навъҳои шеърӣ оид ба марсия низ дар он ба таври муфассал сухан рафтааст, рисолаи Зайнулобиддини Муътаман «Таҳаввули шеъри форсӣ» мебошад. Дар ин рисола доир ба шеъри марсия баҳси тӯлонӣ сурат гирифта, маънии истилоҳии он пурра шарҳ ва ба таври мушаххас аз марсия таъриф ироа шудааст. Ин донишманд бори аввал навъҳои марсияро низ муайян карда, ҳар кадоми онро аз рӯи фаҳмиши худ тафсир мекунад. Тақсимбандии ӯ дар заминаи мутолиаи осори дастраси марсияи гузаштагон анҷом гирифта, манзараи куллии густариши ин навъи шеърӣ муайян намекунад. Мо дар таълифи рисола ба ин китоб такя карда, дар мавридҳои зарурӣ оид ба нуктаҳои баҳсноки он андешаамонро баён кардаем.

То ҷое, ки дастрасӣ доштем ва аз муруре, ки ба таърихи таҳқиқи ин мавзӯ доштем, метавон хулоса кард, ки то имрӯз таҳқиқи нисбатан мукаммале, ки дар ин замина анҷом гирифтааст, китоби Насруллоҳи Имомӣ «Марсиясароӣ дар адабиёти форсӣ (то поёни қарни ҳаштум)» мебошад. Ин китоб дар шинохти марсия ва ҷойгоҳи он аз аҳамияти бисёр бузурге бархурдор аст. Муаллифи китоб нахуст доир ба марсия, навъҳои он, заминаҳои иҷтимоӣ ва таърихии он, ҳамчунин, муҳимтарин равишҳои марсиясароӣ баҳс карда, сипас баъзе намунаҳои ин навъи шеърӣ аз марсияҳои Рӯдакӣ сар карда то Ҳофизӣ Шерозӣ ба таври

мухтасар таҳлил ва арзёбӣ мекунад. Китоби Насруллоҳи Имомӣ ба сифати таҳқиқи раҳнамо дар ин замина арзишманд аст.

Солҳои охир таваҷҷуҳи чанд тан аз адабиётшиносони тоҷик ҳам, илова бар онҳое, ки то ин ҷо аз онҳо ёд шуд, ба масъалаҳои гуногуни алоқаманд ба шеъри марсия ҷалб шуда, дар ин замина мақолаҳо таълиф гардида ва фаслҳои ҷудогонаи монографияҳо ба ҳамин мавзӯ бахшида шудаанд. Аз ҷумлаи чунин донишмандон аз профессорон Худой Шарифзода, Мисбоҳиддини Нарзикул ва Абдуламин Мачнунов метавон ном бурд.

Профессор Худой Шарифзода дар китоби ““Шоҳнома” ва шеъри замони Фирдавсӣ (баҳсе таҳлилии дар муҳтавиёти “Шоҳнома” ва заминаи пайдоии он)” ба марсия фасли махсусе бахшида, таҳти унвони “Марсиясароӣ дар “Шоҳнома”” марсияҳои таркиби ин шоҳасари бузурги Абулқосим Фирдавсиро муфассал баррасӣ кардааст. Инчунин, дар таълифоти дигари ҳамин донишманд ҳам перомуни масъалаҳои мавриди назари мо ишораҳои муҳимме ҷой доранд, ки дар ҷараёни баррасиҳоямон дар рисола ба онҳо таваҷҷуҳ кардаем. Адабиётшинос М. Нарзикул низ дар масъалаи марсия ҷустуҷӯҳое анҷом додааст, ки шоёни таваҷҷуҳ мебошанд. Ў оид ба шеъри марсия дар китоби “Таърихи Табарӣ”-и Абӯалии Балъамӣ таҳқиқи ҷудогонае анҷом дода, “яке аз равияҳои асосии эҷоди адабӣ”-ро дар миёни “арабҳои оғози аҳди исломӣ” гуфтани шеъри марсия медонад. Муҳакиқи мазкур перомуни матни яке аз марсияҳои устод Рӯдакӣ ҳам таҳқиқи матншиносонае анҷом додааст, ки ба он низ дар ҷараёни баҳс дар рисола ишора сураат гирифтааст. Абдуламин Мачнунов дар доираи рисолаи номзадӣ дар мавзӯи “Марсия дар фолклор ва адабиёти муосири тоҷик” таҳқиқ анҷом додааст.

Аз мурур ба таърихи таҳқиқи мавзӯ метавон чунин натиҷа гирифт, ки то ҳол доир ба шеърии марсия, заминаҳо ва таърихи пайдоиш, марҳалаҳои асосии ташаккулу таҳаввул, ҷойгоҳи он дар адабиёти форсу тоҷик, мақоми ин ё он шоир дар паҳнои марсиясароии адаби мо, навъҳои марсия, хусусиятҳои хосси шаклию бадеии он, қолабҳои махсуси шеърӣ, вазн ва дигар хусусиятҳои хунарии марсия таҳқиқи ҷомеи монографӣ анҷом нагирифтааст. Бахусус, масъалаи мустақилияти ин навъи шеърӣ ва таҳаввули он дар тӯли таърих аз муҳимоти ин мавзӯ боқӣ мемонад.

Мақсад ва вазифаҳои таҳқиқ. Мавзӯи аслии таҳқиқ дар рисолаи мо баррасии масъалаҳои алоқаманд ба марсия ва анвои он дар адабиёти асримиёнагии форсу тоҷик (асрҳои X-XV) мебошад. Ҳадафи асосии таҳқиқ иборат аз он аст, ки заминаҳои пайдоиш ва ташаккулу таҳаввули марсияро ҳамчун яке аз навъҳои шеъри ғиноӣ (лирикӣ) таҳқиқ ва арзёбӣ карда, роҳҳои асосии пайдоиш ва маралаҳои асосии ташаккули марсияро дар таърихи адабиёти форсу тоҷик муайян карда, муҳимтарин давраҳо ва лаҳзаҳои инкишофи онро мушаххас

сохта, навъҳои асосии марсия ва хусусиятҳои шаклию бадеии онҳоро ба доираи таҳқиқ бикашем.

Бо мақсади ҳалли пурраи мавзӯ дар рисола баррасӣ ва таҳқиқи масъалаҳои зерин мавриди назар қарор дода шудааст:

- баррасии мафҳуми “марсия” аз нигоҳи луғат ва фаҳмиши истилоҳии он, ки бо мақсади мушаххас кардани маънии “марсия” аз тариқи луғат, бори истилоҳии он ва ошкор кардани мухтассоти асосии марсия ҳамчун жанри адабӣ сурат мегирад;

- таҳлил, тафсир ва таҳқиқ перомуни заминаҳо, чараёни пайдоиш, ташаккул ва таҳаввули марсия ҳамчун навъи махсуси шеъри лирикӣ;

- баррасии қиёсии марсияҳои дар мавзӯҳои гуногун навиштаи шоирони асрҳои X-XV, ошкор намудани махсусиятҳои ҷанбаҳои ҳунарию зебоишинохтии ин навъи шеърӣ;

- баррасии андешаҳои донишмандони назарияпардоз ва баҳсҳои мавҷуд доир ба табақабандии марсия аз назари моҳият ва муҳтаво;

- таҳқиқи навъҳои асосии марсия, ки дар шеъри шоирони мавриди омӯзиш қарордодамон мавқеи асосӣ доранд: марсияҳои шахсӣ ва хонаводагӣ, сиёсӣ ва расмӣ, иҷтимоӣ, мазҳабӣ ва дostonӣ;

- таҳқиқи хусусиятҳои шаклӣ, бадеӣ ва қолабҳои шеъри марсия;

- баррасии масъалаҳои марбут ба вазн ва дигар хусусиятҳои ҳунарию бадеии марсия.

Сарчашмаҳои таҳқиқ. Дар таълифи рисола тазкираҳо, китобҳои адабию таърихӣ, девонҳо ва маҷмӯаҳои ашъори шоирони асрҳои X-XV ҳамчун сарчашмаи асосии таҳқиқ ва осори илмӣ-таҳқиқотие, ки аз ҷониби донишмандони ватанию хоричӣ оид ба марсия ва масъалаҳои алоқаманд ба он таълиф шудаанд, ба сифати манбаъҳои ёвар истифода шуданд. Дар чараёни таълифи рисола аз осори дигари мавриди ниёз низ истифода шудааст, ки рӯйхати пурраи ҳамаи манобеъ ва маохизи мавриди истифода қароргирифта дар бахши “Китобнома”-и рисола оварда шудаанд.

Объекти таҳқиқи рисола шеъри лирикӣ (ғиноӣ), марсия дар адабиёти классикии форсу тоҷик, девонҳо ва маҷмӯаҳои ашъори фарогири шеъри марсияи шоирони асримиёнагӣ мебошад.

Предмети таҳқиқи рисола шеъри марсияи шоирони асримиёнагии адабиёти форсу тоҷик мебошад, ки фаъолияти эҷодияшон миёнаи асрҳои X-XV чараён гирифтааст.

Усул ва равиши таҳқиқ. Барои баррасӣ ва таҳқиқи масъалаҳое, ки ҳалли онҳоро дар рисола ба уҳдаи худ гирифтаем, пеш аз ҳама, усулҳои китобхонаӣ ва муқоисавӣ-таърихиро асоси кор қарор дода, аз равишҳои омӯрӣ, методи иҷтимоӣ-генетикӣ, равиши функционалию типологии таҳқиқи масъалаи меросбарӣ дар таҳаввули навъи шеъри марсия низ истифода шудааст.

Дар рафти кор аз таҷрибаи адабпажӯҳии муҳаққиқони адабиётшинос, шарқшинос ва эроншиносони кишварҳои Тоҷикистон, Эрон, Ҳиндустон ва Русия, ба монанди А. Мирзоев, А. Афсаҳзод, Х. Шарифов, А. Сагторов, М. Нарзиқул, З. Сафо, С. Нафисӣ, Н. Имомӣ, Ш. Нуъмонӣ, А. Н. Веселовский, Г. А. Пospelов, Г. Л. Абрамович, Л. И. Тимофеев, Е. Э. Бертелс, М.-Н. Усмонов, А. Т. Тоҳирҷонов ва дигарон истифода кардаем.

Навоварии илмӣ. Дар рисола бори аввал дар адабиётшиносии тоҷик заминаҳои таърихӣ фарҳангии пайдоиш ва ташаккули таҳаввули марсия ҳамчун навъи шеъри ғиноӣ (лирикӣ) дар давраи муайяни таърихӣ, масъалаҳои табақабандӣ, анвои марсия, хусусиятҳои мундариҷавӣ, шаклӣ, ҳунари ва мухтассоти зебоишинохтии он мавриди омӯзиш ва таҳқиқи ҷомеъ қарор гирифтааст. Барои дақиқ муайян намудани хусусиятҳои асосӣ ва мухтассоти мундариҷавию шаклии марсияи тоҷикӣ мухтасаран масъалаи таъсирпазирии маросии тоҷикӣ аз арабӣ баррасӣ шуда, ки маҳаки нақд ва арзёбӣ дар ин замина, пеш аз ҳама, тағйироти мундариҷавӣ ва сабки қарор гирифта, шинохти заминаҳои бунёдии бархурдорӣ аз фарҳанги қавмӣ ҳамчун омили аслии танаввуъ ва худуди хоси ин навъи шеъри муаррифӣ гардидааст.

Дар рисола марсияҳои тоҷикӣ аз замони пайдоиши шеъру шоирӣ ба забони порсии дарӣ то асри Абдурраҳмони Ҷомӣ мавриди баррасӣ қарор гирифта, маросии шоирон дар контексти ягонаи таърихӣ ва фарҳангӣ таҳқиқ ва арзёбӣ шудааст. Дар ин равиш марсияҳои шоирони гуногун, ки дар имтидоди замони мазкур зиста ва эҷод кардаанд, мавриди арзёбӣ қарор гирифтаанд. Бо муқоисаи чунин марсияҳо дар контексти замони таърихӣ ва фарҳангӣ тафовутҳои ҳунари ва зебоишинохтии марсияи тоҷикӣ дар қаламрави шеъри форситаборон муайян шудааст.

Аҳамияти назарии таҳқиқ. Маводи назарии фароҳамомада дар рисола, пешниҳодҳои назарӣ ва хулосаҳои мо ҷанбаҳои назарии омӯзиши шеъри марсияро дар адабиёти асримиёнагии форсу тоҷик ва адабиёти давраи навин тақвият бахшида, дар таъйини вижагиҳои шеъри марсия дар давраҳои гуногуни таърихӣ, марсияҳои адибони ҷудогона аз нигоҳи сохтор, мазмуну мундариҷа, хусусиятҳои бадеӣ, забон ва услуб, шеваҳои баён, сабки нигориш ва мухтассоти адабии шеъри марсия мусоидат карда метавонад.

Дар ҷараёни таҳқиқ заминаҳои таърихӣ фарҳангии пайдоиши шеъри марсия, пеш аз ҳама, ҳамчун ҷузъи шеъри ғиноӣ (лирикӣ) мавриди назар қарор дода шуд. Мақсад гузоштем, то бо шинохти дигаргунаи ин навъи шеър заминаҳо, давраҳои оғозини пайдоиш, ташаккул, таҳаввул, равишҳои муҳимму омӯзандаи ҷиҳатҳои маърифатӣ ҳунарии навъе махсус аз шеъри асримиёнагиамонро ошкор сохта, нерӯи маънавӣ, махсусиятҳо ва зебоиҳои ҳунарии шеъри классикии тоҷикиро дар мисоли марсия нишон диҳем.

Натиҷаҳои дар заминаи мабоҳиси ҷудоғонаи рисола ба даст омада ва равишҳои пажӯҳиши мавриди назари моро дар тадқиқоти ҳамгун истифода бурдан мумкин аст.

Арзиши амалии рисола. Арзиши амалии рисола аз он иборат аст, ки мавод ва натиҷаҳои таҳқиқотро метавон ҳангоми навиштани мақола ва таълифи рисолаҳои илмӣ перомуни баррасии масъалаҳои алоқаманд ба шеъри марсия, таълифи таърихи адабиёти асримиёнагии форсу тоҷик, таърихи адабиётшиносӣ, навиштан ва мурағаб сохтани китобҳои дарсӣ ва васоити таълимӣ дар донишгоҳу донишқадаҳо ва мактабҳои миёна, омода кардани курси лексияҳо аз таърихи марсиясароӣ дар адабиёти форсу тоҷик, курс ва семинарҳои махсус дар мактабҳои олий, суҳанрониҳо аз таърихи адабиёт дар макотиби миёна ва олий, ҳамчунин, чун асоси назарӣ барои таҳияи таърихи ҷомеи адабиёти форсу тоҷик истифода кард.

Муҳтавои асосие, ки ба ҳимоя пешниҳод мешавад:

1. Ҷараёни пайдоиш, ташаккул, таҳаввул, ба як шакли хосси назм шинохта шудан, дар шеъру адаби форсии тоҷикӣ ҷойгоҳи муҳимми худро пайдо кардан ва истиқлоли ҳаматарафаи мундариҷавию зебоишинохтӣ пайдо кардани марсия дар дарозии таърихӣ сурат гирифтааст. Ин навъи шеърӣ дар таърихи адабиёти форсу тоҷик аз оғози пайдоиши адабиёт ба забони форсии дарӣ то кунун ҳукми мавҷудият пайдо карда, ҳамчун як жанри махсуси (рӯбаноии) шеъри лирикӣ (ғиноӣ) шинохта шудааст.

2. Заминаи пайдоиш ва таҳаввули марсия дар адабиёти форсу тоҷик ба омилҳои зиёде бастагӣ дорад, ки муҳимтаринашон инҳоянд: марсияҳои адабиёти давраи ҷоҳилияти араб, замони хилофати Аббосиён, адабиёти қаблазисломии мардуми ориёинаҷод, арзишҳои миллию фарҳангии форсизабонон, одоби сӯғворӣ дар маросими сӯғу мотам, ки, дар навбати худ, ба ангезаҳои амиқи милли бастагӣ доранд.

3. Намунаҳои комили шеъри марсияро дар адабиёти форсу тоҷик бори аввал устод Рӯдакӣ гуфтааст, ки ба талаботи жанрии шеъри марсия мутобиқ мебошанд. Дар давраҳои баъдина шоирон анъанайи навиштани шеъри марсияро идома додаанд ва то имрӯз ин суннати шоирӣ побарҷо мебошад.

4. Шоирони форсизабони асрҳои X-XV дар қолабҳои шеърии зерин шеъри марсия гуфтаанд: китъа (Рӯдакӣ), қасида (Ҳокони Шарвонӣ, Камолиддин Исмоили Исфаҳонӣ, Муиззии Нишопурӣ, Қатрони Табрезӣ, Анвари Абевардӣ), қасидаи мусаммат (Кисоии марвазӣ), таркиббанд (Абдуррахмони Ҷомӣ), рубоӣ (Масъуди Саъди Салмон), маснавӣ-достон (Фирдавсӣ дар “Шоҳнома”, Низомии Ганҷавӣ дар достони «Хусрав ва Ширин», Амир Хусрави Дехлавӣ дар маснавии «Лайлӣ ва Мачнун» аз ин навъи марсия сурудаанд). Навъи достонии марсияро,

инчунин, дар дostonҳои дигари «Хамса»-и Низомии Ганҷавӣ, «Вис ва Ромин»-и Фахриддини Гургонӣ, «Варқа ва Гулшоҳ»-и Айюкӣ ва осори дигар дучор шудан мумкин аст.

5. Дар миёни қолабҳои маълуми марсуми шеъри марсия аз нигоҳи дараҷаи истифода қасида серистифода буда, дигар аз қолибҳои, ки пас аз қасида роичанд, қитъа ва таркиббанду тарҷеъбанд мебошанд. Бахусус, қитъа барои сурудани марсияи кӯтоҳ хеле мувофиқ афтадааст. Тарҷеъбанд ва таркиббанд низ дар ин равиш ҷойгоҳи хосе доранд, чунки ин ду қолаби сонӣ барои сурудани марсияи муфассал имконоти бештари мундариҷавӣ ва шаклиро фароҳам овардаанд. Ғазали марсия низ дар адабиёти мо мақоми хоса дошта, шоироне, чун Ҳумоми Табрезӣ ва Ҳофизии Шерозӣ дар ин шакл беҳтарин ва пурбортарин марсияҳоро сурудаанд.

Тасдиқ ва расмияти рисола. Рисола дар ҷаласаи кафедраи таърихи адабиёти тоҷики факултети филологияи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон баррасӣ ва ба дифоъ пешниҳод шудааст (25 июни 2018, суратҷаласаи № 16).

Нуктаҳои асосӣ ва натиҷаи таҳқиқот дар 4 мақола, ки дар маҷаллаи илмии «Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон» ҷоп шудаанд, инъикос шудааст. Инчунин, муҳтавои асосии диссертатсияи мазкур аз ҷониби муаллиф дар конференсия ва семинарҳои илмии ДДД ва кафедраи забон ва адабиёти тоҷик (солҳои 2014-2018) мавриди муҳокимаю баррасӣ қарор гирифтааст. Рӯйхатти мақолаҳои ҷопшуда дар охири автореферат оварда мешавад.

Сохтор ва ҳаҷми рисола. Рисола аз муқаддима, се боб, хулоса ва китобнома, ки фарогири 258 номгӯй сарчашмаҳо, адабиёти илмӣ ва манобеу марҷеъҳои дигар мебошад, иборат аст. Бобҳои рисола ҳар кадом ба фаслҳо ва баъзе фаслҳо ба зерфаслҳо тақсим шудаанд.

МУНДАРИҶАИ АСОСИИ РИСОЛА

Дар муқаддимаи рисола аҳаммияти мавзӯи таҳқиқ, дараҷаи таҳқиқи мавзӯъ, мақсад ва вазифаҳои таҳқиқ, сарчашмаҳои таҳқиқ, навоариҳои илмии рисола, усул ва равиши таҳқиқ, арзиши илмию амалии рисола зикр шудааст.

Боби якуми рисола – “Заминаҳои пайдоиш ва таҳаввули марсия дар адабиёти форсу тоҷик” – аз панҷ фасл иборат аст. Дар **фасли аввал – “Маънии луғавӣ ва истилоҳии марсия”** – баҳс аз баррасии марсия аз нигоҳи луғат ва фаҳмиши истилоҳии он оғоз шудааст.

Калимаи “марсия” дар луғату фарҳангнома ва энциклопедияҳо ба маъниҳои зерин шарҳ дода шудааст: “шеъре, ки дар мотамдорӣ ва мадҳу ситоиши мурда гуфта ва хонда мешавад”, “гиристан бар мурда ва зикри маҳомиди вай, навҳасароӣ; шеъре, ки ба ёди мурда ва зикри маҳосини ӯ ва таассуф аз марги вай гӯянд; шакли ҷамъаш: маросӣ”; “овозандозӣ, навҳагарӣ; шеъре, ки дар мотами

касе эҷод шуда, дар он сифатҳои нек, мақому мартабаи марҳум, ғаму андӯҳи мотамзадагон, таъзияи хешовандону наздикони марҳум, муносибати ғӯянда ба масъалаи марғу ҳаёт бо сӯзу гудоз баён мешавад. Тавзеҳи мафҳуми “марсия” ба сифати истилоҳ ба гунаҳои зайл аст: “шеъреро ғӯянд, ки дар мотами даргузаштагон ва таъзияи хешовандону ёрон ва изҳори таассуф аз марғи шоҳону бузургон ва сарони қавм ва зикри масоибӣ пешвоёни динӣ суруда шуда бошад”; “шеъре, ки ба вафоти касе бахшида шудааст”; “марсия суханест, ки дар сӯтвориҳои шахси даргузашта месароянд” ва ғайра.

Таърифи комилтар ва шомилтари фаҳмиши истилоҳи “марсия” ба тариқи зер аст: «Расо ё марсия бар ашъоре итлоқ мешавад, ки дар мотами гузаштагон ва таъзияи хешовандону ёрон ва изҳори таассуфу тааллум бар марғи салотину судур ва аёну сарони қавм ва зикри масоибӣ пешвоёни дину аймаи атҳор (а), махсусан, ҳазрати саидушшуҳадо (а) ва шуҳадои Қарбало (а) ва шумурдани маноқибу фазо ва макорим ва таҷлил аз мақому манзалати шахси мутаваффо ва бузург нишон додани воқеа ва таъзими мусибату даъвати мотамзадагон ба сабру суқун ва маонии дигаре аз ин қабил суруда шудааст» [10, 47].

Дар ин фасл ба масъалаи таъйини муҳтасоти асосии шеъри марсия ҳам тавачҷуҳ шуда, ки муҳимтаринашон инҳоянд: фарогири баёни сӯзу гудоз ва эҳсосоти шахсии сарояндаи марсия будани шеър, зикри хислатҳо ва авсофи шахси марҳум, зикри маноқибу фазоил ва мақому манзалати шахси аздастрафта, мулоҳизаҳо оид ба ҳаёту мамот, ҳамрадиҳои инсон будани марғ ва ногузирии фаро расидани он, бузург нишон додани мусибат ва ғайра. Дар марсияҳое, ки ба унвонии наздикони фавтидагон суруда мешуданд, маъмулан, мотамзадагон ба сабру суқунат даъват карда мешуданд ва панду андарз ҳам эрод мегардид.

Дар **фасли дуюми** боби яқум – “**Собиқаи қаблазисломии марсиясароӣ**” – мавҷудияти марсия дар давраи пешазисломӣ баррасӣ шудааст.

Баҳс дар боби куҳантарин марсияи шеъри тоҷикӣ ҳаммонанди гуфтугӯҳо дар бораи аввалин намунаи шеър ба забони порсии дарӣ аст. Бо вучуди ин, манобеи адабию таърихӣ дар ихтиёри мо санадҳои гузоштаанд, ки бо камоли ҷуръат метавон дар боби оғози марсиясароии пеш аз ислом сухан кард. Муҳаққиқоне, ки ба ин масъала тавачҷуҳ кардаанд, қабл аз ҳама, «Расои Марзқӯ»-ро аввалин намунаи то ба мо расидаи ин навъи шеър дар адабиёти пешазисломӣ шинохтаанд. Аз матни ин марсия маълум мешавад, ки шеъри марсия дар оғози пайдоиш моломоли ҳузну малол ва ғаму андӯҳ буда, муҳимтарин хусусиятҳои мундариҷавӣ ва шаклии маросиро дар худ таҷассум намудааст.

Аз осори адабиёти паҳлавии хуросонӣ, аз ҷумла «Зарирномак», бахши гирияи писари Зарир дар сари турбати падарашро метавон намунаи марсияе донист, ки баъдтар дар адабиёти достонии мо рушд карда ва намунаҳои олии он дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ба назар мерасад. Ин марсияро метавон «Нудбаи писари Зарир дар сари турбати падар» номид, ки хусусиятҳои аслии ин шакли шеърро дар худ ҳифз кардааст. Дар осори гузаштагон аз навҳаи Сиёвуш ва лаҳни Борбад дар марғи

Шабдиз ёд шудааст. Навҳасароӣ дар марги Сиёвушро китоби «Таърихи Бухоро» низ таъйид мекунад. Намунаҳои зикршуда далели қотеъи вучуди ин шакли шеърӣ дар адаби форсии пеш аз ислом аст. Худи санади зикри воқеияти малмус дар марсия, мисли марги Марзқӯ, Сиёвуш, марги Шабдиз, ки ҳатто то ҷое санади мушаххаси тарҷумаиҳолӣ низ ҳаст, вучуди ин шакли шеърӣро комилан собит месозад. Беш аз ин, пораҳое, ки зикр шуд, огандаи андешаи отифӣ ва эҳсосест, ки минбаъд ҳамчун мухтассоти шаклӣ ва маънавии ин шакли шеърӣ ташаккул ёфтаанд.

Дар давраи исломӣ шеъри Абулянбағӣ дар бораи вайронаҳои Самарқанд қадимтарин марсия шинохта шудааст. Дигар аз қадимтарин марсияи тоҷикӣ ба Муҳаммад ибни Васифи Сағзӣ – шоири аҳди Саффорӣён – мансуб мешавад. Ин марсия дар қасида ва дар ҳаҷми ёздаҳ байт гуфта шуда, дар сӯғи заъфи хонадони Саффорӣ эҷод шудааст. Ин шеърро метавон чун аввалин марсияи миллатдӯстона ва таассуфи ҷонсӯз аз авзои нуговори хонадони сиёсӣ пазируфт.

Дар **фасли сеюми боби якум – “Марсия дар адабиёти араб: аҳди Ҷоҳилият ва давраи Аббосӣ”** – ба сурати мухтасар оид ба марсия дар адабиёти арабии аҳди Ҷоҳилият ва давраи Аббосӣ арзёбӣ сурат гирифтааст. Зарурати гузориши ин масъала, аз як ҷониб, ташҳиси яке аз заминаҳои асосии марсияи форсии тоҷикӣ муҳим бошад, аз ҷониби дигар, барои муайян кардани дараҷаи таъсирпазирӣ ва истиқлоли жанрии марсия дар адабиёти форсу тоҷик лозим мебошад. Се дигар ин, ки барои таъйини мухтассоти асосии марсияи тоҷикӣ ва истиқлоли он ҳамчун навъи шеъри ғиноӣ лозим донистем, ки баъзе хусусиятҳо ва заминаҳои фарҳангии шинохти шеъри арабиро аз назар гузаронем, то ба ин восита дараҷаи таъсирпазирӣ шоирони мо дар гуфтани ин навъи шеър аз шоирони араб то ҷое равшан шавад.

Аз он ҷо, ки шеъри аҳди Ҷоҳилият жанри махсуси худро дошта, аз вижагиҳои хоссае бархурдор аст, марсияҳои он рӯзгор ҳам аз чигунагии ҳаёти ҳамон давраинаи арабҳо огоҳӣ медиҳанд. Аммо дар масъалаи марсияи оғози аҳди исломӣ ва давраи Аббосӣ, бино бар дастрас будани матни марсияҳо, вазъ дигаргунатар аст. Чунонки адабиётшинос М. Нарзикул зимни баррасии шеъри марсия дар китоби “Таърихи Табарӣ”-и Абӯалии Балъамӣ таъкид кардааст, “яке аз равияҳои асосии эҷоди адабӣ” дар миёни “арабҳои оғози аҳди исломӣ” гуфтани шеъри марсия мебошад. Бино ба натиҷагирии муҳаққиқи мазкур, “гуфтани шеъри марсия дар давраи хилофати банӣ Аббос боз бештар авҷ мегирад. Намояндагони шеъри ин давра, ки марсияҳои ҷонгудоз гуфтаанд, зиёданд, ба монанди Марвон ибни Ҳафса, Язид ар-Раққошӣ, Абӯнӯвос ва дигарон. Аз ҷумла, пас аз ғоҷиаи ба сари хонадони оли Бармак омада, ки дар давраи хилофати халифа Рашид, дар соли саду ҳаштоду ҳафти ҳиҷрӣ ба вукӯъ пайваستاаст,

шоирони зиёде шеърҳои марсия сароидаанд...[5, 256]. Дар иртибот ба масъалаи мазкур ду байт аз Язид ва панҷ байт аз Абӯнӯвос зикр шудааст (дар “Таърихи Табарӣ”-и Абӯалии Балъамӣ – П. Қ.), ки аз шикастани пояи устувори ҳамҷавмони шоирон хабар медиҳад. Абӯнӯвос дар марсияи халифа Рашид ҳам шеър гуфтааст.

Албатта, ҳеч шубҳае нест, ки умри марсияи арабӣ аз марсия ба забони порсии дарӣ дарозтар аст ва шояд он пештар аз он ки дар адабиёти мо чун навъи хос шинохта шавад, «аз мақосиди шеъри арабӣ» эътироф шуда бошад. Вале ин ҳама ба мо дастур намедиҳад, ки истиқлоли ин навъи шеъри ғиноии тоҷикиро инкор кунем. Мутаассифона, ҳамин гуна мавқеъгириҳо дар фаъолияти баъзе муҳаққиқони таърихи адабиёт ба назар мерасад, ки дар рисола ба онҳо ишора шудааст.

Нахустин вижагӣ, ки фарқият ва истиқлоли марсияи адаби тоҷикӣ-форсиро аз марсияи арабӣ муайян мекунад, дидгоҳи назарии арабӣ дар шинохти ин навъи шеър ва тафовути он аз таърифи тоҷикӣ аз марсия мебошад. Маншаи аслии расо дар адаби арабӣ дар равобит ва мунозиоти қабिलाҳо будааст. Дар ҳамин замина дар раҳгузари шеъри асри ҷоҳилӣ марсияро чунин таъриф кардаанд: «Расо, яъне мадҳ ва тавсиф аз маноқибӣ куштагони майдони ҷанг ва даъват ва тарғиби қабил ба гирифтани хуни шаҳидон ё мурдагони бегона (ноошно), ки ҳаққе бар гардани шоирон доштаанд» [8, 29]. Шоирони асри ҷоҳилӣ барои он ки ин маъниро тавсия бахшанд, зимни баршумурдани сифати мақтулон ва афсӯс бар марги ӯ барои табиӣ ҷилва додани масъалаи марг аз боби гузашта ва воқеаҳои ғоҷибори он бо мақсади зикри далели ибрат мисолҳо меоварданд. Дар шаклгирии марсияи араб хулқиёти араб низ таъсир доштааст. Масалан, арабҳо бар мурдагони худ зорӣ бисёр мекардаанд. Дар вақти гиряву зорӣ сифоти онҳоро мешумурдаанд. Ин омилҳо боиси хузури фаъолонаи марсия дар зиндагии шахсии аъроб мегардад. Баршумурдани сифоти мурда боиси он гардидааст, ки назариятчиёни араб расоро ба мадҳ наздик донистаанд. Аз ҷумла, Ибни Рашиқ миёни мадҳ ва расо тафовуте намебинад.

Дар давраи Аббосӣ мавзӯи ва мундариҷаи марсияи арабӣ тавсия пайдо мекунад. Шоирон дар марги халифа, вазир ё сардори машҳуре шеър мегӯянд. Дар ин гуна марсияҳо гоҳо умқи мусибат нишон дода мешуд, ки аз доираи манфиатҳои қабилавӣ берун мерафт. Шоирон дар ин гуна марсияҳо дар сӯғи умматеву мамлакате менишастанд ва фард танҳо баҳонаи баёни андеша буду бас. Хусусияти дигари ин навъи шеър дар адаби араб аз он иборат буд, ки шоирон барои ҳайвонот ва паррандагон низ марсия месурӯданд.

Дар **фасли чоруми** боби якум – “**Оғози марсиясароӣ ба забони порсии дири**” – марсияҳои ба забони порсии дарӣ сурудаи шоирони аҳди Сомонӣ баррасӣ шудааст.

Марсия дар адабиёти форсу тоҷик, ҳанӯз аз оғози пайдоиши шеър ба забони порсии дарӣ, бо хусусиятҳои хоси шакли муҳтавоии худ зӯҳур мекунад. Бо ном

ва намунаҳои аввалин марсияҳо аз ин навъ ба таври муфассал дар фаслҳои баъди рисола баҳс шудааст, ки аввалин гӯяндаи онро аксари муҳаққикон устод Абӯабуллоҳи Рӯдакӣ донистаанд. Аммо дар масъалаи нахустин шеъри марсияи баъд аз аҳди исломӣ сурудаи шоиронин форсу тоҷик назарҳо ҳамгун нестанд.

Марсияҳои машҳури Рӯдакӣ дар марги Муродӣ ва Шаҳиди Балхӣ ҳамчун намунаи аввалини ин навъи шеър инъикоскунандаи хусусиятҳои мундариҷавӣ ва шаклии марсия мебошанд. Ин ду марсия нишонгари тааллуқи хотири амиқи Рӯдакӣ ба Муродӣ ва Шаҳиди Балхӣ мебошанд, яъне ба дониш, хирад ва фазли онон. Дар рисола марсияҳои мазкури Рӯдакӣ ва дигар сӯғсурудаҳояш муфассал баррасӣ шудаанд.

Баъд аз устод Рӯдакӣ дар шеъри шоирони дигари аҳди Сомонӣ ҳам, ба монанди Рабанҷанӣ, Аммоираи Марвазӣ, Фирдавсӣ ва дигарон шеъри марсия ба назар мерсад. Аз ҷумла, нахустин марсияи дарборӣ ба қалами Кисоии Марвазӣ тааллуқ дорад. Кисоии Марвазиро баъзе муҳаққикон, дар мисоли касидаи мусамматаш, ҳамчун нахустин шоири марсияи мазҳабисаро ҳам муаррифӣ кардаанд. Абулаббос Фазл ибни Аббоси Рабанҷанӣ дар қолаби қитъа марсияе сурудааст, ки дар он сухан оид ба марсияи Наср ибни Аҳмади Сомонӣ ва ба тахтнишинии Нӯх ибни Наср меравад ва байти аввали он чунин аст:

Подшоҳе гузашт хубнаҷод,
Подшоҳе нишаст фаррухзод [1, 198].

Дар ин шеър ибтикорӣ ба мушоҳида мерасад, ки он аз ба ҳам омадани таъзияту таҳният (оҳанги марсия ва хушҳолӣ) иборат аст. Ин навъи марсияро бори аввал ҳамин шоир суруда ва шоирони давраҳои баъдӣ чунин равишро идома додаанд.

Аммоираи Марвазӣ ҳам шеъри марсияе дорад, ки дар рисоли оҳрин подшоҳи силсилаи Сомониён – Абӯиброҳим Исмоили Мунтасир гуфта шудааст. Дар «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ низ марсия ҷойгоҳи хосе дорад, ки аз навъи марсияи дostonӣ мебошад. Марсия дар ин шоҳасар на фақат чун воситаи такмили образҳо ва шакли бадеии асар хидмат кардааст, балки вазифаи баёни мақсад ва идеяи dostonро низ ба уҳда доштааст.

Ҳамин тавр, намунаҳои марсияро дар оғози бавучудодӣ ва ташаккули ин навъи шеър аз назар гузаронида, ба чунин натиҷа расидаем, ки шоирони ин давра ба василаи эҳсос ва отифа ва тамоюли ҳиссӣ дар тасвири воқеият шакли устувори мундариҷавӣ ва зебоишинохтии марсияро таҳким бахшидаанд. Бо вучуди ин ки чунин марсияҳо мавзӯҳои гуногунро фаро мегиранд, онҳо аксаран ба таҳлили ҳиссӣ оғанда буда, дунёи пурэҳсосу пурандешаи шоирона дар ин қабил шеърҳо ҳузури комил дорад, ки онро аз хусусиятҳои хосси марсия дар ибтидои пайдоиш ва ташаккули ин навъи шеърӣ метавон арзёбӣ кард. Тавсияи доираи мавзӯоти марсия низ аз хусусияти хосси давраи аввали марсиясароӣ дар таърихи адабиёти

форсу тоҷик мебошад, ки ба василаи Рӯдакӣ оғоз ёфта, бо марсияҳои шоирони ҳамзамони Рӯдакӣ, Фирдавсӣ ва дигарон роҳро ба баъдиниён боз карда, уфукҳои тозаеро дар ташаккулу таҳаввули ин навъи шеърӣ кушода ва тавсия бахшиданд.

Дар **фасли панҷуми** боби якум – “**Марҳалаҳои таҳаввули марсия дар адабиёти форсу тоҷик**” – марҳалаҳои таҳаввули марсиясароӣ то асри XV дар ду зерфасл таҳқиқ шудааст.

Баъд аз устод Рӯдакӣ гуфтани шеъри марсия дар адабиёти форсу тоҷик ба ҳукми анъана мебарояд, дар ҳар давраи таърихӣ шоироне пайдо мешаванд, ки шеъри марсия навиштаанд ва ин суннати адабӣ то имрӯз ҳам идома пайдо кардааст. Мо марсияҳои устод Рӯдакӣ ва дигар шоирони аҳди Сомониро марҳалаи аввалини марсиясароӣ дар адабиёти асримиёнагии форсу тоҷик унвон кардем. Баъд аз ин давра то охири мақтаи таърихӣ, ки мо дар таҳқиқи мазкур ба назар гирифтаем, шоирони зерин шеъри марсия гуфтаанд: Фаррухии Систонӣ, Қатрони Табрешӣ, Масъуди Саъди Салмон, Усмон Мухтории Ғазнавӣ, Муиззӣ, Амъақи Бухороӣ, Саноиӣ Ғазнавӣ, Абдулвосеи Ҷабалӣ, Қивомии Розӣ, Сӯзаниӣ Самарқандӣ, Рашидаддини Ватвот, Асириддини Ахсикатӣ, Анварӣ, Низомии Ғанҷавӣ, Ҷамолиддини Абдурраззоқ, Хоқонии Шарвонӣ, Камолиддини Исмоил, Саййид Ҳасани Ғазнавӣ, Фаҳриддини Ироқӣ, Саъдии Шерозӣ, Сайфи Фарғонӣ, Ҳумоми Табрешӣ, Амир Хусрави Деҳлавӣ, Салмони Соваҷӣ, Ҳофизи Шерозӣ, Абдурраҳмони Ҷомӣ, Камолиддини Биноӣ ва дигарон.

Бо дарназардошти даврабандии таърихӣ, ки дар омӯзиши таърихи адабиёт марсум аст, мо давраҳои баъдии марсиясароиро, мувофиқи маҳдудҳои таҳқиқӣ, ки дар ин таҳқиқ дар назар дорем, ба чунин марҳалаҳо тақсим кардем: **марсиясароӣ дар нимаи дуюми асри XI-оғози қарни XIII; марсия дар адабиёти асрҳои XIII-XV**. Дар ду зерфасли фасли охири боби аввал масъала аз ҳамин назар баррасӣ шудааст.

Марсиясароӣ дар нимаи дуюми асри XI-оғози қарни XIII. Дар ин марҳала шоирони зиёде шеъри марсия гуфтаанд, ки ҳар кадом сазовори баррасии ҷудогона мебошанд. Аммо манзури мо дар ин ҷо таҳлили ҷомеи масъала мебошад, ки дар натиҷаи таҳқиқ ба даст омадааст. Дар ин замина мо интиҳобан ва бо қиёси марсияҳои ҳамдигар ба таҳлил ва арзёбии осори ҳамгуни эҷодкардаи чанд тан аз шоирони марсиясароӣ давраҳои мавриди назар пардохта, шоиронро тавре интиҳоб кардаем, ки бо баррасии марсияҳои онҳо ба таҳаввули шеъри марсия дар адабиёти асримиёнагии форсу тоҷик шинос шудан мумкин аст. Баррасӣ аз рӯйи хронологияи таърихӣ сурат гирифтааст. Ба марсияҳои баъзе шоирон ҳангоми баҳс перомунӣ навъҳои марсияҳо ишора шудааст.

Баъд аз шоирони аҳди Сомониён навбат ба шуарои аҳди Ғазнавиён мерасад. Дар миёни шоирони аҳди Ғазнавиён дар девони Фаррухии Систонӣ (тав.: тақрибан миёни солҳои 977-981-ваф.: 1038) ба марсияҳои пурсӯз дучор мешавем.

Аз ҷумлаи марсияҳои сурудаи шоир, ки ҳам аз лиҳози мазмун ва ҳам шакл ҷолибанд, марсияе мебошад, ки дар марги Султон Маҳмуд гуфта шудааст.

Дар таърихи адабиёти мо шоироне ҳастанд ва марсияҳои гуфтаанд, ки наметавон хулоса кард, ки онҳо зоҳирнамоӣ ё нақш бозӣ кардаанд. Дар ин замина фаъолияти марсиясароии Масъуди Саъди Салмон (1046/49-1121) қобили тавачҷух аст. Ҷанбаи ҳунари ва отифии марсияҳои шоир гоҳо фарқияти байни марсияҳои дарборӣ ва шахсии ӯро аз байн бурдааст. Вай дар ин равиш тавонистааст, ки дилангезтарин, баландтарин ва пурсӯзтарин марсияи худро бигӯяд. Ин марсияи Масъуд дар қолаби таркиббанд суруда шуда, аз сездаҳ банд ва яксаду се байт иборат аст. Шоир бо эҷоди марсияи таркиббанд майдони васеъ ва муносиби баёни андешаро фароҳам оварда, дар ҳар банд дурахши тозае аз андешаю отифаро ба намоиш гузоштааст. Дар ин марсия таъсири сарнавишти худи шоирро низ наметавон нодида гирифт. Масъуди Саъд дар гуфтани марсияҳои шахсӣ ва хонаводагӣ дасти тамом дошта, аз ин ҷиҳат афзалияти хос дорад. Ин намуди марсияҳои ӯ ифодагирии самимият ва садоқати хосси инсонии ӯянд. Ӯ ба ҷуз дар марги писараш – Рашидаддин, падар ва баъзе дигар аз дӯстону ақрабош дар сӯғи писараш – Солеҳ низ ду рубоӣ гуфтааст, ки соҳиби фарзанди сеюм будани ӯро таъйид мекунад. Марсияи дигари ӯ дар марги шоире бо номи Саид Ҳасан низ бо пӯрсӯзӣ ва ҷаззобият ифодагари сабки хосси марсиясароии Масъуд аст, ки дар қолаби китъа гуфта шудааст.

Яке аз шоирони марсиясарое, ки дар равиши сурудани шеъри расо дар адабиёти асримиёнагии форсу тоҷик тағйире ба вучуд овардааст, Ҳоконии Шарвонӣ (1126-1199) мебошад. Дар таркиби девони Ҳоконӣ, бинобар пайванди отифӣ доштаниш бо мочароҳои гуногуни зиндагӣ, марсия хеле зиёд аст. Марсияҳои Ҳоконӣ нисбат ба ашъори дигараш содатар буда, дар бештарини ҳол эҳсоси дарунӣ, аншедаи иҷтимоӣ ва ахлоқии ӯро ифода мекунад. Вижагии дигари марсияҳои ӯ дар тасвирҳо ва хаёлпардозҳои барҷастаи ӯст, ки дар таърихи адабиёти мо ҳодисаи нодирест. Мо дар эҷодиёти ин шоир ҳамаи навҳои марсияро дучор меоем, вале ба сабаби он ки марсияҳои шахсии ӯ ҷойгоҳи хос доранд, доир ба ин қисмати марсияҳои ӯ дар рисола арзёбӣ бештар шудааст.

Муиззӣ (1049-1126/27) аз ҷумлаи дигар шоиронест, ки шеъри марсия гуфтааст. Вай дар марги Ҳоҷа Низомулмулки Тӯсӣ ду қасидаи марсия гуфтааст, ки аввалӣ аз 21 байт ва дувумӣ аз 26 байт иборат мебошад. Ҳарчанд ин қасидаҳо аз назари зебоишинохтӣ ҳамвазн нестанд, вале бо фарогирии мазмун ва авомили шаклсози марсия якпорчаву якдастанд. Муиззӣ дар бораи модари султон Санҷар – Тоҷуддинхотун марсияе гуфтааст, ки он дар шакли қасида суруда шуда, аз 34 байт иборат мебошад. Ҳамин гуна марсияро дар марги духтари султон Санҷар – Моҳмалик хотун Амъақи Бухорӣ (ваф. тақрибан: 1149) низ гуфтааст. Аҳбори

кутуби адабию таърихӣ дар бораи эҷоди ин марсия ходисаи фармоишӣ будани чунин марсияҳоро низ ошкор месозанд. Асириддини Ахсикатӣ (тав.: 1108-1110-ваф.: 1196-1198) низ дар марғи модари султон Арслон марсияе сурудааст, ки аз заминаи отифӣ ва хунарии чандоне бархурдор нест. Вале аз далелҳои дастрас маълум мешавад, ки модари султон зани боэътибор, диндор, нақӯкор ва парҳезгор будааст. Ҳарчанд шоир расои занонро майдони фароҳе надидааст, бо вучуди ин шахсият ва нуфузи хонадонии онҳо боиси эҷоди марсияҳои ҷолиб гардидааст.

Марсия дар адабиёти асрҳои XIII-XV. Дар адабиёти асрҳои XIII-XV ҳам шоироне ба кори эҷодӣ машғул будаанд, ки дар коргоҳи эҷодиашон сурудани шеъри марсия мавқеи муайянеро ишғол мекардааст. Дар ин замина, қабл аз ҳама, фаъолияти марсиясароии Камолиддин Исмоили Исфаконӣ (1170-1237) таҳлил ва арзёбии махсусро тақозо мекунад. Ин шоир охири қасидасарои бузург дар овони ҳамаи муғул буда, дар гирудорҳои он хунхорон аз байн рафтааст. Аз баррасиҳои муфассали дар рисола анҷомшуда ба чунин натиҷа расидаем, ки аз марсияҳои Масъуди Саъди Салмону Хоқонӣ то ин навъи ашъори Камолиддини Исмоил хеле роҳ тай шуда, дар шакл ва мундариҷаи марсия тағйироти ҷашмгир рух додааст. Дар марсияҳои Хоқонӣ, Камолиддин Исмоил ва дигарон унсури ёддошт афзалият пайдо мекунад. Шоирон пешинаи таърихии мусибатро ёд карда, фарзия, ҳайрат ва бадғумониҳои худро низ дар он ҷо менависанд. Чунин усули тасвир имконе фароҳам овардааст, ки шоирон ба умқи ҳиссиёт ва андешаҳои ғиноии шахсияти мавриди назарашон сар фуру баранд. Тафсири паҳлуҳои равонии мавзӯ низ аз равиши хоси шоирони марсиягӯи ин давр буда, дар марсияҳои Камолиддини Исмоил ба таври шоиста зоҳир шудааст. Ин шоири мусибатзада дар марсияи падар ва марсияҳое, ки дар сӯғи фарзандаш гуфтааст, масъалаҳои мушаххасро ба тасвир мегирад, ки воқеъ ва конкрет буда, пайванд ва таъсире ба сарнавишти муаллиф ва шахси фавтида доранд.

Шоири дигаре, ки дар марҳалаи мавриди назар шеъри марсия сурудааст, Амир Хусрави Деҳлавӣ (1253-1325) мебошад. Ин шоири тавоно, дар муқоиса ба шоирони дигар, марсияи зиёде нагуфтааст, вале дар сӯғи модар ва бародар аз машхуртарин ва хузнангезтарин марсияҳоро сурудааст. Ин марсия дар маснавии «Лайлӣ ва Маҷнун»-и шоир дарҷ гардида, бозгӯи муҳаббати ӯ ба модар ва бародар аст. Амир Хусрав аввалин шоирест, ки дар ин марсия аз тарзи қолабии баёни андеша ва қадршиносии шахси фавтида фосила гирифта, унсурҳои зинда ва таъсиргузори тарҷумаиҳолиро ба он ворид кардааст. Ин равиш дар шеъри тоҷикӣ-форсӣ баъдтар ба василаи Салмони Соваҷӣ (1310-1376) то ҷое такмил меёбад, ки намунаи он марсияи ин шоир дар бораи Дилшодхотун мебошад. Салмон тавонистааст бо баёни равшан ва тасвири ҳоловар заминаи воқеъ ва пурандӯҳи марғи ғайримунтазираи ин бонуи бошарафро ба вучуд оварад.

Марсиясароӣ дар адабиёти асри XV ҳам ҷойгоҳи махсусро ишғол мекунад. Шоирони зиёде дар ин давр ба муносибатҳои гуногун шеъри марсия сароидаанд.

Дар ин миён аз марсияҳои Абдурраҳмони Ҷомӣ (1414-1492) ва Камолиддини Биноӣ (1453-1512) ёд мекунем, ки аввали бузургтарин намояндаи адабиёти асри мазкур буда, ғаёли эҷодиаш дар тӯли ҳамин аср ҷараён гирифтаст.

Абдурраҳмони Ҷомӣ шеъри марсия ҳам гуфтааст ва аз ҷумлаи машхуртарини онҳо таркиббанде мебошад дар марги фарзандаш – Сафиуддин, ки дар бораи он дар мабҳаси баррасии марсияҳои шахсӣ ва хонаводагӣ суҳан рафтааст. Дар таркиби маснавиҳои шомии “Ҳафт авранг” ҳам ашъори марсия мавҷуданд. Масалан, бо намунаи фаровони шеъри марсия дар достони “Хирадномаи Искандарӣ” шинос шудан мумкин аст. Чанд ғасли охири ин асар таҳти унвонҳои “Достони вафоти Искандар ва нудбаи ҳақимон бар вай”, ки аз дах нудбаи ҳақимон, яъне аз ба некӣ ёд кардани шахси ғавтида иборат аст, “Достони бурдани тобути Искандар ба Искандария ва таъзият гуфтани ҳақимон модарашро”, ки фарогири панҷ таъзиятномаи ҳақимон ва таъзиятномаи Арасту ба модари Искандар аст, мисоли гӯё мебошанд.

Оид ба марсия сароидани Биноӣ ҳам мавод дар даст дорем. Дар бораи ҳунари марсиясароии Биноӣ дар таъкираи “Риёз-уш-шуаро”-и Волаи Доғистонӣ чунин ахбори ҷолибе дарҷ аст: “Навиштаанд, ки чун Султон Ҳусайн Мирзои Бойқаро ба олами ҷовидонӣ шитофт, рӯзи сеюм шуаро маросие, ки гуфта буданд, дар хидмати фарзандону бозмондагонаш мехонданд. Чун навбат ба Мавлоно Биноӣ мерасад, ин ду байтро мехонаду маҷлиси азоро мубаддал ба маҷлиси шодию сурур мегардонад:

Шоҳ Султон Ҳусайни Бойқаро

Аз ҷаҳон рафт, ғам набояд хӯрд.

Муғули кавсаҷе бирафт, бирафт,

Кухнапир ўзбаке бимурд, бимурд” [3, 366-367].

Аз ишораи мастур дар ин иқтибос маълум мегардад, ки дар асри Биноӣ Ҷомӣ дар маҷлиси мотаму сўгворӣ ба ҳам омадани шоирон ва марсияҳои карданашон дар ҳаққи ғавтидагони хонадони бузург расм будааст.

Мавзӯи анъанавии марсияҳои шоироне, ки шеъри онҳоро мавриди арзёбӣ қарор додем, марг аст, марги фарзандони ҷавони ҳудашон, марги амирзодагони ҷавон, дӯстони ҷавонашон ва ғайра. Чунонки мебинем, мавзӯи анъанавист, вале тарҳи марсияҳо ва дарунмояи онҳо дигаргунии қобили мулоҳизаро аз сар гузаронидааст. Ба ифодаи дигар, ин шоирон тавонистаанд, дар осори ҳунариашон мушкилоти ҷаҳони воқеиро ҳифз ва тафсир кунанд, ки асоси он рӯҳи инсонест, ки бештар ҷаҳони воқеиро мепазирад.

Боби дуюми рисола – “Анвои марсия дар назми форсу тоҷик” – аз ду ғасл иборат буда, **ғасли дувум ба панҷ зерғасл** тақсим шудааст. Дар **ғасли аввал** – **“Баҳсҳо перомунӣ табақабандии марсия”** – баҳсҳои мавҷуд атрофи табақабандии марсия аз назари моҳият ва муҳтаво баррасӣ шудааст.

Оид ба табақабандии марсия ба навъҳо, аз назари моҳият ва муҳтаво, андешаҳои гуногун ва гоҳе мухталиф ба ҳам мавҷуданд, ки аз дидгоҳҳои адабии назариятчиёни адабӣ нисбат ба мавҷуд набудани меъёри ягона дар шинохти асли масъала шаҳодат медиҳад. Дар рисола назари баъзе донишмандон перомуни масъала, ба монанди Холиқ Мирзозода, Саъдоншо Имронов, Худой Шарифов, Симо Дод, Зайнулобиддини Муътаман, Насруллоҳи Имомӣ ва дигарон баррасӣ шудааст. Дар маҷмӯъ, донишмандони мазкур марсияро ба чунин навъҳо табақабандӣ кардаанд: марсияҳои расмӣ ё ташрифотӣ, марсияҳои шахсӣ ва оилавӣ, марсияҳои шоирон дар сӯғвории ҳампешагон ва марсияҳои, ки шоирон пеш аз вафоташон дар боби худ гуфтанд (С. Имронов); “марсияҳои ҳамосӣ” (Х. Шарифов), ки назаре ҷадид буда, дар баробари истилоҳи “марсияи достонӣ” қарор мегирад; расои ташрифотӣ ва расмӣ, маросии шахсӣ ва хонаводагӣ, ашъоре, ки дар расои шуҳадои Карбало ва сойири пешвоёни динию мазҳабӣ суруда шудаанд (Симо Дод); расои ташрифотӣ, расои шахсӣ ё хонаводагӣ ва расои мазҳабӣ (З. Муътаман). Н. Имомӣ бо таваҷҷуҳ ба намунаҳои мавҷуди ин навъи шеърӣ ақсоми зеро барои маросӣ зикр кардааст, ки то андозае аз ҷомеият бархурдор мебошад: маросии дарборӣ, маросии шахсӣ ва хонаводагӣ, маросии мазҳабӣ, маросии фалсафӣ, маросии иҷтимоӣ, маросии достонӣ. Аммо чунин тақсимбандӣ комил ва қатъӣ набуда, таҷдиди назарро тақозо дорад. Чунки дар асоси бозхонии марсияҳои шоирони гузашта ду навъи дигари ин намуди шеър – марсияи таърихӣ ва ошиқона низ ба мушоҳида расид, ки бо баъзе хусусиятҳои мундариҷавӣ ва шаклӣ, аз ҷумла сохтори унсурҳои шеърият, низ фарқ мекунанд.

Фасли дуюми боби дувуми рисола – “Навъҳои асосии марсия” – ба панҷ зерфасл ҷудо шудааст, ки ҳар кадом ба баррасии навъе аз марсия ихтисос дорад.

Марсияи шахсӣ ва хонаводагӣ. Марсияҳои шахсӣ ва хонаводагӣ дар қиёс ба дигар навъҳои марсия аз бисёр ҷиҳат ҷолибанд. Вижагии аввали онҳо дар шӯрангезӣ ва пурэхосии онҳост. Зери таъсири ҳиссиёти шахсӣ ин гуна марсияҳо гоҳо хусусияти тарҷумаиҳолӣ ва ёддоштӣ касб мекунанд. Ин навъи марсияҳоро шоирон асосан дар марги аъзои хонаводаашон – зан, фарзанд ва ё касони ба худашон наздик сурудаанд. Дар гуфтани марсияи шахсӣ ва хонаводагӣ шоир бевосита иштирокчӣ ё ноziри ҳодисаи мавриди тасвир аст, бинобар ин, домана, асоси тасвирсозӣ ва саҳнапардозӣ дар он васеъ ва қавӣ мебошад.

Дар бораи гӯяндаи аввалин марсияи шахсӣ ва хонаводагӣ маълумоти дақиқ дар даст надорем. Муҳаққикон сухани Фирдавсӣ дар марги фарзандашро яке аз қадимтарин намунаҳои ин навъи марсия донистаанд. Абулқосим Фирдавсӣ ин марсияро дар зимни сухан аз подшоҳии Хусрави Парвиз ва достони Баҳроми Чӯбина сурудааст. Баъзе муҳаққикон, аз ҷумла дуктур Насруллоҳи Имомӣ бар ин назар аст, ки ин марсияро Фирдавсӣ «билофосила пас аз марги фарзанд

насурудааст, балки ҳатто баҳонаи сурудани он ва ангезаи ёдкарди марги фарзанд баёни гурезонии шоир аз гирдоварии мол будааст...[8, 53].

Микдори марсияи шахсӣ ва хонаводагӣ дар таърихи адабиёти форсу тоҷик бениҳоят зиёд аст. Дар миёни ин сели марсияҳо маросии шахсӣ ва хонаводагии Хоқонӣ, Камоли Исмоил, Амир Хусрави Деҳлавӣ ва Абдурраҳмони Ҷомӣ ҷойгоҳи хосе доранд, ки дар рисола баррасӣ шудаанд. Фирдавсӣ ва баъдтар Хоқонию Ҷомӣ ва шоирони дигар бо баёни мусибати шахсии худ аз марги фарзанд хусусияти хоси ин навъи марсияро шакл додаанд. Хоқонӣ бо баёни сарех ва дардноки марги наздикон, аз ҷумла ҳамсар, марсияи хонаводагиро аз ҳар ҷиҳат устувор сохт ва фасли тозаеро дар таърихи марсиясароии тоҷикӣ боз кард. Ба иттифоқи аҳли назар, муҳимтарин ва сӯзноктарин маросии шахсиро Хоқонӣ дар марги фарзанди бистсолааш Рашидадин гуфтааст. Марсия чехраи падари ғамзада ва шоири бузургро, ки бо реҳлати фарзанд кохи орзуҳояш фуру рехтааст, муҷассам месозад. Хоқонӣ бо таълифи ҳашт марсия дар марги ин писар консепсияи дарки хоси ғоҷиаш шахсӣ ва пайванди онро ба сарнавишти инсонҳо эҷод кардааст. Таркиббанди Абдурраҳмони Ҷомӣ дар марги фарзандаш – Сафиуддин намунаи дигари марсияи шахсӣ ва хонаводагист. Аз шоирони дostonсарои дигар Амир Хусрави Деҳлавӣ низ дар ҳаққи модар ва бародараш дар достони «Лайлӣ ва Мачнун» марсияи ҷонсӯзе гуфтааст, ки воқеияти рӯзгори шоирро фаро мегирад. Хусрав бо усули ёддошти ҷанбаи воқеии ин навъи марсияро қавӣ сохта, арзиши ҳунарии онро низ боло бурдааст.

Марсияҳое, ки шоирон дар марги занон, бонувон ва дигар ҷинси зан сурудаанд, дар таърихи адабиёти асримиёнагии форсу тоҷик саҳифаи дурахшони махсусе ҳастанд, ки онҳоро мо дар доираи марсияҳои шахсӣ ва хонаводагӣ баррасӣ кардаем. Нахустин касе, ки дақиқан дар марсия аз зан ёд кардааст, Масъуди Саъди Салмон мебошад. Ин шоири рангинхаёл дар таркиббанде, ки дар расои Рашидадин – фарзандаш сурудааст, аз ҳамсараш – модари Рашидадин ёд мекунад. Ин марсия аз 103 байт иборат буда, шоир дар як банди он васфи ҳоли модари фарзандмурда мекунад. Марсияҳое, ки баъзе шоирон дар ин боб гуфтаанд, нақши занро дар баландии рӯҳӣ ва ҳунарии онҳо таъйид мекунанд. Аз ҷумла, марсияи Низомӣ дар марги ҳамсараш Офок, марсияҳои Хоқонӣ дар марги духтарону ҳамсараш ва дигарҳо таъйинкунандаи ин назар аст.

Марсияи сиёсӣ ва расмӣ. Ин навъи марсияро шоирон дар сӯғи салотин ва умарою вузарои дарбор сурудаанд. Нахустин марсияи дарбориро Кисоии Марвазӣ гуфтааст. Муҳаққиқоне, ки дар атрофии навъи марсияи дарборӣ сухан рондаанд, гуфтани онро вазифай ва супоришӣ хонда, таъкид ҳам кардаанд, ки «ҷанбаи эҳсосии ин гуна маросӣ ғолибан зиёд нест». Чунин натиҷагирӣ аз ҳақиқати ҳаёти адабӣ дур буда, воқеиятро ифода намекунад. Дар ин замина мо бо марсияҳое

вомехӯрем, ки ин хулосаро рад мекунамд. Дар кадом дараҷа ва сатҳ воқеъ шудани марсия, пеш аз ҳама, ба хунар ва истеъдоди шоири марсиясаро вобастагӣ дорад.

Аз ҷумлаи ин гуна марсияҳое, ки ҳам аз лиҳози мазмун ва ҳам шакл ҷолибанд, марсияи Фаррухиро дар марги Султон Маҳмуд метавон зикр кард. Фаррухӣ ин марсияро дар заминаи воқеияте гуфта, ки ёд ва эҳсоси андешаи ӯро таҳрик бахшидааст. Дар заминаи марсияи зикршудаи Фаррухӣ метавон гуфт, ки он сӯғсуруди пурандӯх бошад ҳам, воқеияти таърихи фаро мегирад ва то ҷое фақат ба хоҳири султон гуфта нашудааст, балки ёди шоир фаротар рафт, замони таърихӣ ва фарҳангиро муҷассам месозад. Мо дар баъзе марсияҳои дарборӣ, ки баъди марсияи Фаррухӣ суруда шудаанд, таъсири тарзи тасвири ин шоирро равшан мебинем, ки муқаддимасозӣ аз ҷумлаи онҳост. Масалан, Анварӣ дар марсияи ба марги Маҷдуддин нбни Абетолиб навиштааш аз тарзи муқаддимасозии Фаррухӣ истифода кардааст, вале ибтикороте дар тарзи ӯ низ эҳсос мешавад. Аз ҷумла, Анварӣ муқаддимае муъҷазтар аз Фаррухӣ меоварад, вале таъсирпазирияш аз Фаррухӣ низ равшан эҳсос мешавад.

Таҳаввул ва ривочи афкори ҳикамӣ ва фалсафӣ дар шеър адаби баъди асри XII ва густариши андешаҳои орифона ва зоҳидона, ба сурати умум, дар мундариҷа ва тарзи тасвири шеър тағйироте ворид сохт. Мисли дигар анвои марсия мо дар муқаддимасозии марсияи дарборӣ низ тағйироти ҷиддиро мушоҳида мекунем. Шоирони ин давра дар муқаддимаи ин гуна марсияҳо дар боби безътибории дунё ва орият будани зиндагии индунёӣ сухан мегуфтанд. Чунин тарзи марсиясароӣ дар эҷодиёти шоироне, ки ба ирфон ва зуҳд гароиш доштанд, зиёдтар ба мушоҳида мерасад. Аз ҷумла, Санойӣ дар ин тарз ду марсияи ҷолиб ва муҳим гуфтааст.

Марсияи иҷтимоӣ. Ашъоре марбут ба чунин навъи марсия доништа мешавад, ки дар мавзӯи муносибатҳои табиӣ, аз қабилӣ зилзила, сел, вабо ва ё қатли омҳои фоҷеабор суруда шуда бошанд. Насруллоҳи Имомӣ дар ин назар аст, ки «агарчи ин гуна ашъор дар муқоиса бо анвои дигари маросӣ ва дар маҷмӯъ, собиқаи чандон тӯлонӣ надорад, вале ба ҳар ҳол бояд навъе аз марсия ба ҳисоб ояд» [187, 69]. Ин муҳаққиқ марсияи иҷтимоиро ба истилоҳи қавмӣ низ ёд карда, таърихи пайдоиши онро ба эҷоди шеъри кӯтоҳи Абулянбағӣ дар вайронии Самарқанд мепайвандад. Ҳол он ки, назар ба тафсири Шамсиддин Муҳаммад ибни Қайси Розӣ, марсияи Саъдӣ бар заволи мулки Мустаъсим ва инқирози хулафои Аббосӣ аввалин ҷилваи ин гуна марсия дар адаби форсӣ будааст [9, 47]. Вале намунаи боризи марсияи иҷтимоӣ қасидаи «Ашкҳои Хуросон»-и Анварист, ки моҳияти бузурги таърихӣ ва иҷтимоӣ дорад. Шоири бузургро ба навиштани ин марсияи пурсӯз фитнаи ғуз таҳрик кардааст. Ин ҳодиса марбут мешавад ба

хучуми туркманҳои ғуз ба Хуросон. Анварӣ бо ин қасида аз ҳокими қарохонии Самарқанд ёрӣ меҷӯяд, вале бенатича.

Дигар аз марсияи машҳури иҷтимоӣ ба қалами Ҳоконӣ тааллуқ дорад. Ҳоконӣ ин қасидаро пас аз дидани харобаҳои Айвони Мадоин сурудааст. Шоирони дигар ҳам, ба монанди Қатрон (дар zilzilai Табрез) марсияи иҷтимоӣ гуфтаанд, ки дар рисола тавзеҳ ёфтаанд. Рӯйдоди ғоҷеангези ҳамлаи муғул низ дар шеър таҷассуми худро ёфта ва шоирони зиёде, амсоли Камолиддин Исмоил дар ин zilzila ашъоре сурудаанд, ки онҳоро метавон чун намунаи олии марсияи иҷтимоӣ ном бурд. Қаҳтӣ ва дигар бадбахтиҳои иҷтимоӣ ва ахлоқӣ аз мавзӯҳои будаанд, ки дар шеъри шоирони давраҳои гуногун, ба мисли Салмони Соваҷӣ инъикос ёфтаанд. Соҳибони ин гуна ашъор бар қисмати худи халқ гирифтаанд. Аз ҷумла, Сайфи Фарғонӣ ба ҳоли зори ҳамватанонаш, ки дар аҳди Маҳмуд сияҳрӯзиҳо дидаву зиндагиашон табоҳ гардида, марсия гуфтааст.

Марсияи мазҳабӣ. Доираи истифодаи ин навъи марсия нисбат ба дигар навъҳо маҳдудтар буда, оид ба замони пайдоишаш дидгоҳҳо мухталифанд. Зайнулобиддини Муътаман пайдоиши онро ба асри IX нисбат медиҳад, Абулқосими Родфар дар ин замина бо Муътаман ҳамфикр аст, Муҳаммадамани Раёҳӣ ва дар пайравии ӯ Насруллоҳи Имомӣ «қадимтарин марсияи мазҳабӣ дар шеъри форсиро ба асри Сомонӣ мерасонанд» ва ғайра. Оҳанги асосии марсияи мазҳабӣ фиروق, танҳои ва яъс мебошад, ки ангеааш марг аст. Ин интиҳоби суннатӣ, аввалан, ҷанбаи маънавиёти мазҳабӣ дошта, баъдан, зери таъсири вазъи равонии муаллиф шакл гирифтааст, ки фарогири таҷрибаи зиндагӣ ва ҳунарии соҳиби шеър низ мебошад. Худи таҷриба ҳамчун василаи тасвир аз матни шеър берун аст. Аз ин ҷиҳат андешаи шоирон дар ин навъи марсия гоҳо мавҳум ва ҳаёлисандона буда, аз назари категорияи вақт, макон ва амал ин гуна ашъор мушаххас нест.

Нахустин шоире, ки ин навъи ашъори динӣ ва мазҳабиро гуфтааст, Кисоии Марвазӣ мебошад. Кисоӣ нахустин сӯгномаи мазҳабиро дар азои шаҳидони Қарбало суруда ва ба ин далел пешгоми марсияҳои мазҳабӣ ва куҳантарин марсиясарои мазҳабӣ дар адабиёти форсии тоҷикӣ шинохта шудааст. Шоир ин марсияро замоне гуфт, ки то ӯ чунин суннат дар фарҳанги мардуми Хуросон ва Мовароуннаҳр собиқаи деринае дошт ва аз дostonҳои миллӣ ва асотири бostonӣ сарчашма мегирифт. Муаллифи «Таърихи Бухоро» шаҳодат медиҳад, ки «дар Марв ва Бухоро» сӯғи Сиёвушон бар сари забонҳо буд ва аҳли Бухороро бар куштани Сиёвуш сурудҳои аҷиб аст ва муғрибон он сурудҳоро «Кини Сиёвушон» гӯянд. Шоирони дигар ҳам, ба монанди Қивомии Розӣ, Ҳочуи Қирмонӣ, Салмони Соваҷӣ ва дигарон қасидаи мазҳабӣ сурудаанд.

Марсияҳои шоирони мазкур далели он аст, ки ин навъи марсия дар асри XII ба баъд давраи ташаккули худро аз сар гузаронидааст. Таҷрибаи ин шоирон дар

ташаққули минбаъдаи ин равия, ки арзишҳои адаби ва фарҳанги низ дошт, бетаъсир набудааст.

Марсияи достонӣ. Ин навъи марсия чунин аст, ки шоир барои як шахсияти достонӣ ё қаҳрамони яке аз манзумаҳо суруда бошад ва ин қаҳрамон метавонад, таърихии воқеӣ бошад ё ҳаёли. Ба ҳар ҳол, шоир ба иқтисоии фазои отифии асараш марсияро дар дараҷаҳои гуногун аз эҳсоси андеша месарояд. Дар баъзе мавридҳо дар ин кор воқеияти рӯзгори шоир низ таъсир дорад. Масалан, гоҳо шоир яке аз азизони даргузаштаи худро ё зикри марги яке аз наздикони худро дар достон лозим медонад. Низомии Ганҷавӣ дар достони «Хусрав ва Ширин» чунин корро кардааст. Яъне, шоир пас аз он ки дар марги Ширин ва нақӯҳиши ҷаҳон сухан мегӯяд, пас аз фосилае аз марги Офок ёд мекунад. Дар ин замина метавон яқин кард, ки марги Офок дар ҷараёни офариниши образи Ширин ба Низомӣ таъсири муайяне доштааст, балки ҳис ва андешаи шоирро таҳрик бахшидааст, ба гунае ки марги Ширин хузури худро дар байт-байти он марсия ҳифз кардааст.

Марсияи достонӣ вобаста ба кайфият ва ҳолати қаҳрамонон тағйир меёбад. Яъне, хусусиятҳои мусбат ва манфии қаҳрамонон дар шаклгирии мундариҷа ва шакли он таъсир дорад. Масалан, дар манзумаи «Хусрав ва Ширин» баёни Низомӣ ҳангоме ки аз марги Марям ёд мекунад, бо каломии ӯ дар ҷое, ки аз марги Ширин сухан мегӯяд, мутафовит аст.

Мо чунин навъи марсияро дар «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ, «Хамса»-и Низомии Ганҷавӣ, «Вис ва Ромин»-и Фаҳриддини Гургонӣ, «Варқа ва Гулшоҳ»-и Айюкӣ ва осори дигар пайдо карда метавонем. Махсусан, марсияи достонӣ дар «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ ҷойгоҳи махсусе дорад.

Боби сеюми рисола – “Хусусиятҳои шакли ва бадеии марсия” – аз се **фасл** таркиб ёфтааст. Дар **фасли аввал қолабҳои шеърии махсуси марсия** баррасӣ шудааст.

Марсияро шоирон дар жанрҳои қасида, қитъа, таркиббанд, ғазал, маснавӣ, рубоӣ ва тарҷеъбанд сурудаанд, ки дар он миён баъзе серистеъмол ва баъзе камистифода мебошанд. Шоирони ворид ба доираи таҳқиқи мо дар қолабҳои шеърии зерин шеъри марсия гуфтаанд: қитъа (Рӯдакӣ ва дигарон), қасида (Ҳоқонии Шарвонӣ, Камолиддин Исмоили Исфahонӣ, Муиззии Нишопурӣ, Қатрони Табретӣ, Анварии Абевардӣ ва дигарон), қасидаи мусаммат (Кисоии Марвазӣ), марсияи таркиббанд (Абдурраҳмони Ҷомӣ), рубоӣ (Саноии Ғазнавӣ, Хайём, Масъуди Саъди Салмон ва дигарон), маснавӣ-достон (Фирдавсӣ дар “Шоҳнома”, Низомии Ганҷавӣ дар достони «Хусрав ва Ширин», Амир Хусрави Дехлавӣ дар маснавии «Лайлӣ ва Мачнун» ва ғайра).

Дар миёни анвои шеърие, ки марсия дар он қаволиб гуфта шудааст, қасида маъмултарин ва серистеъмолтарин жанри марсияи тоҷикӣ мебошад. Мо ҳаштоду ҳашт мавриди корбурди ин навъи шеъриро дар сурудани марсия мушоҳида

кардем. Машхуртарин ва пурмоятарин марсияҳо дар ҳамин шакл суруда шудаанд, ки марсияҳои Фаррухии Сиистонӣ, Муиззӣ, Ҳоконӣ ва дигарон аз ин қабиланд. Марсияҳои дар ин замина сурудашуда гувоҳи он аст, ки қасида дар адабиёти форсу тоҷик, ба ифодаи Х. Шарифов, «аз ибтидо то интиҳо аз ҷиҳати функцияи идеявӣ чизи яқранге набудааст ва тағйиротҳо фақат ба ҷузъиёти бадеии он... дахл накардааст» [7, 57]. Балки шоироне, ки дар ин қолиб марсия гуфтаанд, худуди мундариҷавии онро тавсия бахшидаанд. Қитъа баъд аз қасида қолиби серистифода буда, барои сурудани марсияҳои кӯтоҳ, фишурда ва ҳунармандона воситаи камназир ва муносиб мебошад. Тарҷеъбандро низ шоирон дар сурудани марсия фаровон истифода кардаанд ва шакли васеи он барои баёни андешаҳои гуногун муносиб афтадааст. Мизони истифодаи тарҷеъбанд дар 230 марсия ва таркиббанд дар 18 маврид ба мушоҳида расид. Шумори ками марсияи таркиббанд афзалияти мундариҷавӣ ва зебоишинохтии онро собит мекунад. Дар радифи тарҷеъбанд таркиббанд низ қолиби мувофиқ барои сурудани марсия буда, пахлуҳои гуногуни отифии марсияро ифода карда метавонад. Бандҳои таркиб ё тарҷеъ истиклоли мазмунро дар марсия таъмин мекунад. Шоирон ба воситаи қолабҳои дигари шеърӣ, аз ҷумла ғазал, рубоӣ ва маснавӣ низ марсияҳо гуфтаанд, ки ҳар кадоми онҳо вижагиҳои шаклӣ ва ҳунарии худро доранд. Корбурди ғазал дар марсиясароӣ чандон чашмгир нест. Намунаи ин гуна марсияҳоро дар шакли ғазал мо дар девони Ҳумоми Табрзӣ ва Ҳофизи Шерозӣ дучор меоем. Дар навъи маснавӣ марсияҳои Фирдавсӣ бар марғи фарзандаш, Низомии Ганҷавӣ ва Хусрави Дехлавӣ ҷолибанд. Дар жанри маснавӣ дигар шоирон ҳам марсияҳои зиёде гуфтаанд, ки намунаҳои беҳтарини он дар «Вис ва Ромин»-и Фахриддини Гургонӣ, «Варқа ва Гулшоҳ»-и Айюқӣ ба назар мерасад.

Дар **фасли дуоми боби сеюм вазн ва дигар вижагиҳои ҳунарии марсия** мавриди баррасӣ қарор дода шудааст.

Таносуби вазн бо мазмун дар шеър аҳаммияти хос дорад, ба ҳамин далел, поре аз вазнҳо аз ин росто ва ба ҷиҳати муносибати мусиқоии хоси худ ба миқдори зиёд дар марсияҳо мавриди истифода қарор гирифтаанд. Аз таҳқиқ ва қиёсу муқобилаи марсияҳо ба чунин натиҷа расидем, ки маъмултарин вазнҳое, ки шоирон дар гуфтани ин навъи шеър истифода кардаанд, баҳрҳои рамал, музореъ, ҳазач, мучтас, хафиф, мунсарех, сареъ ва қариб мебошанд. Сӯгсурудаҳои зиёде дар вазни рубоӣ ҳам гуфта шудаанд. Дар миёни ин баҳрҳо баҳри рамал дар марсия серистифода аст. Ин, албатта, аввалан ба табиат ва оҳангнокии баҳри рамал вобаста мебошад, ки муаллифони марсияҳо писандидаанд, сониян, аз талаботи мундариҷавии марсия бармеояд. Интиҳоби баҳри рамал дар марсия ба ин далел ҳам будааст, ки ин баҳр оҳанги ором ва дар айни ҳол матин ва хуш дошта, нолаву зораҳои мусибатзадагони дилсӯхтаро равшан, таъсиргузор инъикос карда метавонад. Ҳазач ҳарчанд каме тундтар аст, ҷӯшиши андӯху алафро хеле

барҷаста менамояд. Интихоби баҳрҳои дигар дар сурудани марсия ба салиқа, дарёфтҳои хунарӣ ва ҳисси мусиқии шоирон вобаста будааст.

Ба ифодаи ҳиссиёти дарду алам мутобиқ шудани вазнҳое, ки шоирон дар гуфтани марсия ба кор гирифтаанд, ба табиати дохилии онҳо, яъне ба такрори мурағабии ҳичоҳои дарозу кӯтоҳ низ вобастагӣ дорад. Аз ин ҷиҳат дигаргунии шаклӣ, тағйири мақдор ва тартиби рӯкнҳо дар марсия ба тақозои мазмун сурат гирифта, дар ин замина завқу салиқаи шоир низ омили муҳим ва созанда аст. Дар ин замина метавон хулоса кард, ки аксари марсияҳое, ки шоирон дар баҳрҳои рамал ва ҳазаҷ гуфтаанд, ритми шеър ба ғайр аз талаботи нақша ва афоилу тафоили он аз мазмун ва таркиби овозии шеър, аз табиат ва хусусияти калимоту таъбирот ва ибораҳои сарфию наҳвӣ низ вобаста аст.

Вақте ки вазн, қофия, радиф ва воситаҳои тасвириро дар марсияҳои шоирон аз назар мегузаронем, равшан мегардад, ки ин омилҳои шаклсоз ба ҳукми тасодуф интихоб ва корбаст нашудаанд. Ин тарзи дақиқи ҳисобгирӣ, интихоби андешидашуда, ҷойгузинӣ ва ба ҳам мутаносиб сохтани низоми овозӣ ва ҳам тасвирии марсия аст. Махсусияти ин тарзи нигориш дар марсия иборат аз он аст, ки он ҳама дар якҷоягӣ соҳати зоҳирӣ ва ботини каломро ба ҳам муттаҳид мегардонанд. Муҳимтарин хусусияти оҳангнокии марсия дар он аст, ки мазмун бо вазн таносуби комил дорад. Дар бисёр мавридҳо шоир дар интихоби вазн ҳадафи маънавӣ ва зебоишинохтиро саҳт ба эътибор гирифта, маҳз дар ҳамин замина вазни мувофиқро интихоб намудааст.

Дар **фасли сеюми** боби охири рисола – **“Хусусиятҳои тасвири бадеӣ”** – махсусиятҳои тасвири бадеӣ ва балоғати тасвир дар шеъри марсия таҳқиқ шудааст.

Шеъри марсия, ҳамчун маҳсули олитарин таровишҳои зеҳни инсонӣ, аз танаввуъ, ҳудуди мушаххас ва зербинои отифии бисёр устуворе бархурдор аст. Шоирон дар гуфтани ин навъи шеърӣ аз суратҳои гуногуни тахайюл, ки аз муҳимтарин унсурҳои шеър аст, истифодаи фаровон кардаанд. Ба ҷуз қисме аз марсияҳои фармоишӣ ва расмӣ, дигар бештари ин навъи шеър аз назари балоғати тасвир дорони отифа ва тахайюли қавӣ ҳастанд. Барои шеъри марсия санъатпардозӣ ва ҳар гуна намоиши қудрати таъб, ки бо ҷилваҳои сохтаи қолаби муайяни гуфтор алоқаманд аст, бегона мебошад. Муҳимтар аз ҳама дар гуфтани шеъри марсия самимияти гӯянда аст, ки бо фасоҳати калом ҳамроҳ аст.

Дар баъзе марсияҳои шоирони тавоно истифода аз унсурҳои гуногуни тасвири бадеӣ ба назар мерасад, ки аз ҷумлаи серкорбурдтарини онҳо ишораҳои талмеҳӣ мебошанд, ки онҳо ба сурати махсус истифода шудаанд. Масалан, дар шеъри Рӯдакӣ ишора ба нишонаҳои яке аз аносири фарҳангии қадима – бар тан кардани ҷома, ки аввалин аломати сӯт пас аз огоҳӣ аз даргузашти касест, равшан ба назар мерасад. Рӯдакӣ дар яке аз қитъаҳои машҳураш ишора ба либоси сиёҳ ба

унвони ҷомаи азо мекунад, ки гувоҳи пайванди ҳисси, отифӣ ва андешаю орои ӯ бо захираи меросии фарҳангӣ ва ҳунарии гузаштагон низ мебошад:

Ман мӯйи хешро на аз он мекунам сиёҳ,

То боз навҷавон шаваму нав кунам гуноҳ.

Чун ҷомаҳо ба вақти мусибат сияҳ кунанд,

Ман мӯй аз мусибати пирӣ кунам сиёҳ [6,142].

Масъалаи мазкур собиқаи қадима ҳам дорад, ки нишонаҳои онро дар шеърҳои марсиягунаи қабл аз Рӯдакӣ ҳам мушоҳида кардан мумкин аст. Аз ҷумла, таровишҳои зеҳние, ки дар вақти арзёбии «Марсияи Марзкӯ» ба назар расид, ишораи сарех ба контексти ҷомеаи фарҳангие дорад, ки дар заминаи расму оини гузаштагон ва одоби қадимаи сӯгворихо шакл гирифтани тафаккури бадеии давраҳои баъдро таъйид мекунад.

Яке аз воситаҳои асосии балоғӣ, ки дар гуфтани шеъри марсия марсум аст, истифода аз усули шахси фавтидаро ба гуфтор овардан мебошад, ки онро метавон ҳамчун навъе аз санъати ташхис муаррифӣ кард. Бахусус, дар марсияҳои зан ин равиши ҳунари тасвир таъсири ҳисси ва отифии сӯгсурудаҳоро афзудааст.

Дар истифодаи қолабҳои гуногуни шеърӣ барои шеъри марсия баъзе шоирон ибтикороти шоистае кардаанд, ки боиси афзудани ҷанбаи ҳунарии шеърҳо гардидаанд. Дар рисола марсияи таркиббанди Масъуди Саъди Салмон аз ин нигоҳ таҳлил шудааст. Масъуди Саъди Салмон дар ин марсия радифи падарро, ки дар шеъри тоҷикӣ серистеъмол аст, истифода кардааст. Баъд аз ӯ ин радифро Рашидаддини Ватвот дар марсияи дар марги Саййид Муиззиддин ибни Баҳоуддин Алӣ ибни Ҷаъфар сурудааш ба кор бурдааст.

Дар **хулосаи рисола** натиҷаҳои таҳқиқ оварда шудаанд, ки онҳоро метавон ба таври зер хулоса кард:

1. Марсия чун василаи баёни отифӣ ва ҳунари дар паҳноии адабиёти асримиёнагии форсу тоҷик собиқаи тӯлонии таърихӣ ва ҷойгоҳи шоиста дошта, ҳамчун навъи махсуси шеъри лирикӣ (ғиноӣ) аз мухтассоти хоссе бархурдор аст. Арзиши ғановати ботинии марсия ва пайванди дарунмояи он бо сарнавишти муаллиф дар шаклгирии ин навъи шеърӣ пуртаъсир ва пураҳамият аст.

2. Марсияҳои шоироне, ки мо дар рисолаамон сӯгсурудаҳои онҳоро баррасӣ кардем, аз Рӯдакӣ сар карда то Абдурраҳмони Ҷомӣ, аксарият дар ҷараёни ташаккули созмони муҳтавоии ин навъи шеърӣ нақши муҳим гузоштаанд. Ин шоирон, дар баробари истифода аз суннатҳои марсиясароии араб, дар таъйини равиши хосси ин навъи шеърӣ дар адабиёти асримиёнагии форсу тоҷик таъсири судманд гузошта, дар ин замина мазмуну мундариҷа ва тарҳи суварии марсияи тоҷикиро дигаргун карда, ба марсия мазмунҳои иҷтимоӣ, таълимӣ ва фалсафӣ дохил кардаанд.

3. Мо саъй кардем, ки таҳқиқи фарогири матни марсияро дар эҷодиёти широни ҷудогона, давраҳои алоҳида ва пайвандҳои дохилии он дар алоқамандӣ бо контексти ҷомеи таърихиву адабӣ ва иҷтимоию таърихӣ анҷом диҳем. Дар замина арзёбии ҷомеи зебоишинохтӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангиро дар асоси қонуниятҳои адабӣ ва таърихию фарҳангӣ ба роҳ монда, ба қадри ҳол собит кардем, ки ин навъи шеърӣ ғиноӣ ҳамчун навъи махсуси ба истилоҳ “фаръӣ” ва ё “рӯбаной” мустақилияти хоси мундариҷавӣ ва шаклӣ дорад.

4. Дар заминаи таҳқиқи қиёсӣ муайян шуд, ки аз назари мундариҷа, шакл ва аносири сабксоз марсияи тоҷикӣ хусусиятҳои вижаи ба худ хос дошта, бархурдории бунёдии фарҳангии қавмӣ омили аслии танаввуъ ва ҳудуди хоси ин навъи шеърӣ ва тафовути ҷиддии он аз марсияи арабӣ гардидааст. Марсияи тоҷикӣ зербинои устувори отифӣ дошта, аз тахайюл, ки муҳимтарин унсури шеър аст, саршор мебошад.

5. Ташаккул, таҳаввул ва ғановати сохтори бадеӣ ва образҳои шеърӣ бе таъсири суннатҳои пешинаи жанрӣ, ки ба василаи методи иҷтимоӣ-генетикӣ муайян карда мешавад, имконнопазир аст. Дар маҳдудаи замони таърихию фарҳангӣ аносири такроршаванда ва тозагиҳои шаклию мундариҷавӣ таҳаввулпазирии сохтори бадеии марсияро таъмин намудааст. Дар ин замина таҷрибаи фардии эҷодӣ, таҷрибаи хоси ҳунарии шоирони ҷудогона равиши тозаи ташаккул ва таҳаввули ин навъи шеърро фароҳам меоварад.

6. Хусусияти хоси дастовардҳои эҷодӣ бар таносуби комили усулҳои гуногуни марсиясароӣ ва жанру тарзи нигориш асос ёфтааст, ки аз ин ҷиҳат умумиятҳои назарраси ин навъи шеърро дар дарозии замон таъйид мекунад. Ин таносуб ва таъсири мутақобила на фақат дараҷаи инкишоф ва хусусияти таҳаввулотии ин навъи шеърро муайян кардааст, балки ба дараҷаи чашмрас ба нерумандӣ ва динамикаи ҷараёни адабӣ таъсир ҳам гузоштааст.

7. Барои Масъуди Саъди Салмон, Хоқонӣ ва бисёре дигар аз шоирони марсиягӯ ин навъи шеърӣ василаи худифшоӣ қарор гирифтааст. Ин тарз ба шоирон имкон муҳайё кардааст, ки ба сарнавишти инсон (шахсияти фавтида), ба олами маънавии ӯ, ба ҷаҳони номакшӯф ва пуррозу пурзиддияти ӯ бо чашми розҷӯ нигаранд. Чунин тарзи нигариш ҳатто марсияҳои шахсӣ ва хонаводагиро огандаи андешаҳои фалсафӣ сохтааст. Хоқонӣ бо таснифи силсилаи марсияҳо дар марги фарзандаш – Рашидадин ва қитъаоти дигар, ки дар марги қарибонаш суруда шудаанд, мундариҷа ва шакли хоси марсияи шахсӣ ва хонаводагиро ба вучуд овард ва шоирони дигар чунин анъанаро идома доданд. Нигоҳи ҷомеъ ва инсондӯстонаи Хоқонӣ ва дигар шоирон ба сарнавишти инсон муҳимтарин фазилати сӯтсурудҳои онҳо мебошад.

8. Марсияҳое, ки шоирон дар марги занон сурудаанд, дар таърихи адабиёти асримиёнагии форсу тоҷик аз ҷумлаи саҳифаҳои дурахшон ба ҳисоб меояд.

Марсияҳое, ки баъзе шоирон дар ин боб гуфтаанд, нақши занро дар баландии рӯҳӣ ва ҳунарии онҳо таъйид мекунад. Аз ҷумла, марсияи Низомӣ дар марги ҳамсараш Офок, марсияҳои Хоқонӣ дар марги духтарону ҳамсараш ва дигарҳо таъйидкунандаи ин назар аст. Низомию Хоқонӣ ва баъдтар Амир Хусрав аз ҷумлаи шоироне буданд, ки расои занонро барои баёни андешаи худ майдони фароҳе ёфтаанд.

9. Шоирони асрҳои X-XV дар қолабҳои шеърӣ зерин шеърӣ марсия гуфтаанд: қитъа, қасида, қасидаи мусаммат, марсияи таркиббанд, рубоӣ, маснавӣ-достон.

10. Дар шеърӣ суннатӣ ба таносуби вазн бо мазмун аҳаммияти махсус дода мешавад. Аз ин ҷост, ки баъзе вазнҳо, ба ҷиҳати таносуби ёдшуда ва муносибати ҷанбаи мусиқии калом ба миқдори зиёд дар марсияҳо мавриди истифода қарор гирифтаанд. Маъмултарин вазнҳое, ки шоирон дар гуфтани шеърӣ марсия истифода кардаанд, бахрҳои рамал, музореъ, ҳазач, мучтас, хафиф, мунсарех, сареъ ва қариб мебошанд. Сӯгсурудаҳои зиёде дар жанри рубоӣ ҳам гуфта шудаанд. Дар ин миён бахри рамал дар марсия серистифода аст, ки ба ҷиҳати оҳангнокии махсуси он бастагӣ дорад.

13. Марсия ҳамчун маҳсули олитарин таровишҳои зеҳни инсонӣ аз танаввуъ, ҳудуди мушаххас ва зербинои отифии бисёр устуворе бархурдор буда, ҳамчунин, аз тахайюл, ки аз муҳимтарин унсурҳои шеър аст, баҳраи тамом дорад. Ба ҷуз қисме аз марсияҳои фармоишӣ ва расмӣ, дигар бештари ин навъи шеър аз назари балоғати тасвир дорои ҳисси отифӣ ва тахайюли қавӣ ҳастанд.

Рӯйхати адабиёти иқтибосшуда:

1. Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ : дар таҳти таҳрири А. Мирзоев. – Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1958. – 407 с.
2. Веселовский, А. Н. Избранные статьи / А. Н. Веселовский. – Л.: ГИХЛ, 1939. – 260 с.
3. Волаи Доғистонӣ, Алиқулӣ ибни Муҳаммадалӣ. Риёз-уш-шуаро / Алиқулӣ ибни Муҳаммадалӣ Волаи Доғистонӣ ; иборат аз ҷаҳор ҷилд. Ҷилди якум : муқаддима, тасҳеҳ ва таҳқиқи Муҳсин Ночии Насрободӣ ; баргардонандаи матн ба хатти кириллии тоҷикӣ доктори илмҳои филологӣ, профессор Мисбоҳиддини Нарзиқул. – Душанбе, 2018. – 662 саҳ.
4. Муллоаҳмадов, М. Марсия дар асри X / М. Муллоаҳмадов // Мирзо Муллоаҳмад. Суннатҳои пойдори даврони пурбори адабиёт. – Душанбе: Дониш, 2008. – С. 142-148.
5. Нарзиқул, М. Шеър дар хилоли “Таърихи табарӣ” (баррасии масъалаи шеърҳои неқӯ) / М. Нарзиқул // Робитаҳои адабӣ ва фарҳанги Шарқ (маҷмӯаи мақолаҳо ба муносибати 50-солагии зодрӯзи д.и.ф, профессор Умеда Ғаффорова). – Хуҷанд: Ношир, 2014. – 616 саҳ. – С. 251-272.
6. Рӯдакӣ, Абӯабдуллоҳ. Девон / Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ : таҳия, тасҳеҳ ва сарсухану ҳавошии Қодири Рустам. – Олмотӣ, 2007. – 256 с.
7. Шарифов, Х. Функсияи маърифатии қасида дар адабиёти тоҷик / Худой Шарифов // Худой Шарифов. Озурдагон ва умедворон. – Д.: Сино, 2001. – С. 47-58.

8. امامی، نصرالله. مرثیه سرایی در ادبیات فارسی (تا پایان قرن هشتم) / نصر الله امامی. - اههواز: انتشارات دفتر مرزی جاد دانشگاهی، 1369. - 488 ص. 187
9. رازی، شمس الدین بن قیس. المعجم فی معاییر اشعار العجم / شمس الدین، بن قیس الرازی؛ به تصحیح علامه محمد بن عبدالوهاب قزوینی. - تهران: 1337. - 544 ص.
10. موتمن، زین العابدین. تحول شعر فارسی / زین العابدین موتمن. - تهران: تابخانهی طهوری، چاپ سوم، 1355. - 414 ص.

**Муҳтавои асосии рисола дар таълифоти
зерини муаллиф инъикос ёфтааст:**

1. Марсиясароӣ дар адабиёти форсу тоҷики асрҳои IX-XV // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. - Душанбе: Сино, 2017. - № 4/3. - С. 234-240.
2. Марсияи зан ва хусусиятҳои он дар адабиёти форсу тоҷик // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. - Душанбе: Сино, 2017. - № 4/6. - С. 259-263.
3. Марсия ва анвои он // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. - Душанбе: Сино, 2017. - № 4/7. - С. 211-213.
4. Аз таърихи пайдоиши марсияи форсии тоҷикӣ // Ахбори Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. - Душанбе: Сино, 2014. - № 3. - С. 156-160.

ПИРХОНОВА КУРБОНОЙ

ЭЛЕГИЯ И ЕЁ РАЗНОВИДНОСТИ В ПЕРСИДСКО-ТАДЖИКСКОЙ
ЛИТЕРАТУРЕ (X-XV ВВ.)

10.01.03 – литература народов стран зарубежья
(таджикская литература)

АВТОРЕФЕРАТ
диссертации на соискание учёной степени
кандидата филологических наук

ДУШАНБЕ
2019

Работа выполнена на кафедре таджикского языка и литературы Дангаринского государственного университета.

**Научный
руководитель:**

Мухаммадиев Али

кандидат филологических наук, заведующий отделом текстологии, исследования и публикации письменного наследия Центра письменного наследия АН Республики Таджикистан

**Научный
консультант:**

Мисбохиддини Нарзикул

доктор филологических наук, профессор, заведующий кафедрой истории таджикской литературы Таджикского национального университета

**Официальные
оппоненты:**

Саидджафаров Озод Шовалиевич

доктор филологических наук, и.о. профессора кафедры таджикского языка Таджикского финансово-экономического института

Холикова Зайналби Кенджаевна

кандидат филологических наук, доцент кафедры таджикской литературы и журналистики Кулябского государственного университета имени А. Рудаки

**Оппонирующая
организация:**

Бохтарский государственный университет имени Носира Хусрава

Защита диссертации состоится 13 июня 2019 г., в 15⁰⁰ на заседании диссертационного совета 6D.KOA-022 при Таджикском национальном университете (734025, г. Душанбе, Буни хисорак, корпус №10, зал Ученого совета филологического факультета).

С диссертацией можно ознакомиться в научной библиотеке и на сайте Таджикского национального университета: www.tnu.tj (734025, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17).

Автореферат разослан _____ 2019 г.

**Ученый секретарь
диссертационного совета,**
кандидат филологических наук,
доцент

Гулназарова Ж. Б.

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ИССЛЕДОВАНИЯ

Актуальность темы. Одним из жанров лирической поэзии персидско-таджикской литературы является элегия, характерные черты которой известны, но некоторые моменты остались до настоящего времени неизведанными. Элегия известна, потому что историки и теоретики-литературоведы подтвердили её древнюю историю. Элегия с самого начала своего возникновения занимала достойное место в творчестве персоязычных поэтов как средство художественного выражения доброты и милосердия. Неизвестна она потому, что считалась вспомогательным жанром, не определены источники её появления, формирования и развития, не описано её влияние на социально-культурные и художественные факторы. Её распространённость и активное присутствие в поэзии вызвали необходимость отдельного тщательного и всестороннего изучения. Поэты, писавшие элегии, с помощью этого средства лирической поэзии внесли изменения в различные поэтические формы, в частности, в *тардже'банд* (строфическое стихотворение с рефреном, состоящим из двух рифмующих полустиший), в *таркиббанд* (стихотворная форма с повторяющимся рефреном), *газели и маснави*, что также требует отдельной оценки.

История возникновения, формирование и развитие этого литературного жанра отражают не только новаторство, но и охватывают движущую силу имеющихся традиций. Всестороннее научное исследование элегии позволило установить особенности художественно-эстетического мышления того или иного исторического периода.

Отмеченные проблемы, связанные со своевременностью и перспективой темы, свидетельствуют об актуальности исследования. В работе представлены толкование и анализ различных видов элегии, ведь многие её стороны созвучны с греческими элегиями и элегиями других народов, обладают специфическими формами и содержанием, эстетическими и художественными особенностями, что ещё раз подтверждает актуальность исследования темы.

Степень изученности темы. Пути и степень изученности этой темы в истории персидско-таджикской литературы различаются. Изучение содержания литературных и исторических произведений, летописей, книг по истории литературы, теоретических исследований, анализ произведений отдельных поэтов, толкований энциклопедий и специализированных словарей позволяет заключить, что этот жанр поэзии никогда не оставался без внимания. Произведения, непосредственно относящиеся к этой теме, можно разделить на: а) литературно-исторические произведения и летописи, в которых упоминается элегия; б) энциклопедии и специализированные словари, где есть пометки об элегии; в) исследования, посвящённые теоретическим и практическим проблемам поэзии, а также персидско-таджикской литературе; г) диссертационные исследования на представленную тему.

В истории нашей литературы первым автором, который размышлял об элегии, был Мухаммад Авфи Бухорои. В первой главе трактата «Лубоб-ул-албоб» он говорил, что типичным образцом такой поэзии является плач Адама над

умершим сыном Авелем. Если свести воедино мифический источник толкований Мухаммада Авфи и автора «Тазкират-уш-шуаро» (Летописи поэзии), то можно сказать, что это были ранние упоминания, толкования и оценка элегии.

Автор «Лубоб-ул-албоб» упоминает элегию и в других местах, связанных с проблемой принадлежности той или иной элегии к поэту или количеству его стихов. Мухаммад Авфи, приводя такого рода сведения об элегии Рудаки на смерть Шахида Балхи, отмечает, что она имеет только два бейта и цитирует их. Сведения, которые приводит автор, ничего не говорят нам об особенностях формы этого жанра поэзии. Однако, каждый аргумент Мухаммада Авфи об элегии подтверждает её красоту.

Шибли Нуъмони в своём труде «Шеър-ул-Альам» (Поэзия Аджамы (страны персов и таджиков)) был первым, кто вкратце говорил об этом в «Элегия ва хусусиёту мумаййизот» («Элегия, особенности и анализ»). Шибли отмечал три основные составляющие элегии: а) соблюдение торжественности и возвеличивание восхваляемого; б) выражение скорби, траура и горя, тоски и печали; в) выражение чувственного отношения и милосердия поэта к умершему.

Другим автором, имеющим свой, специфический взгляд на элегию и её возникновение, является Маликушшуаро Бахор. Он высказывал своё видение вопроса, касающегося возникновения этого жанра поэзии и о первой элегии в персидско-таджикской литературе.

Очень важными считаются суждения Саида Нафиси, Абдулхусайна Зарринкуба, доктора Ахмада Тафаззули, доктора Али Хасури, Хошима Мухаммади ва Иброхимзода Гурджи об элегии и основах её формирования.

Устод Саид Нафиси во второй книге «Мухити зиндагӣ, ахвол ва ашъори Рудаки» («Жизненная среда, жизненные обстоятельства и поэзия Рудаки») в главе «Андар осори Рудаки» («Поэзия произведений Рудаки») говорил о месте элегии в творчестве Одамушшуаро (Адама поэтов), отмечая роль этого прозорливого поэта в формировании элегии, подтверждая сказанное превосходными элегиями на смерть Шахида и Муроди и комментируя эти стихи [71, 440-441]. Саид Нафиси считает Рудаки одним из главных персидско-таджикских сочинителей элегий.

Абдулхусайн Зарринкуб в книге «Бо корвони хулла» отмечает, что элегия возникла на социальной основе, и относится к творчеству Рудаки, Фирдоуси, Фаррухи, Масъуди Саъди, Санои, Анвари, Хокони, Низами, Джами и другим великим персидско-таджикским поэтам. В частности, в статье «Шоири равшанбин» («Проницательный поэт») приводит интересные толкования элегий Рудаки о Муроди, Шахиди Балхи и одну короткую кит'а (род поэтического жанра) поэта, являющуюся «образцом мудрости и подражания». В этой статье Абдулхусайн Зарринкуб цитирует отрывок из элегии Рудаки, начинающийся с полустигии «Эй он, ки ғамгиниву сазоворӣ» (Эй, те, кто достойны и опечалены), комментируя эти строки. Зарринкуб высказывал интересное мнение об элегии и проблеме самостоятельности этого жанра в персидско-таджикской литературе в труде «Шеъри бедурӯғ, шеъри бениқоб» (Правдивая поэзия, поэзия без маски).

В статье доктора Ахмада Тафаззули «Шеъре дар расои Марзкӯ» («Стихотворение на смерть Марзку»), Али Хасури «Сиёвушон», Хошима Мухаммади «Кӯхнатарин Элигиясароӣ дар шеъри порсӣ» («Древнейшие элегии персидской поэзии»), Иброхимзода Гурджи «Хамсанги суггсуруда» («Идентичность погребальных песен»), Мирзо Муллоахмадова «Элигиясароӣ дар асри X» («Сочинение элегий в X веке»), Абдунаби Сатторзода «Рудаки ва шеъри рудакивор» («Рудаки и поэзия подражания ему»), Худои Шарифова «Рудаки ва Шахиди Балхи» и других даются краткие сведения о некоторых особенностях формы и содержания этого жанра поэзии.

Лирическое и терминологическое толкования элегии приводятся в различных словарях, в частности, в «Луғати Деххудо» («Словарь Деххудо»), «Ғиёсуллуғот», «Фарҳанги забони тоҷикӣ» («Словарь таджикского языка»), «Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик» («Энциклопедия таджикской литературы и искусства»), «Қомуси мухтасари адабиёт» («Краткая литературная энциклопедия»), «Луғати мухтасари истилоҳоти адабиётшиносӣ» («Краткий словарь литературоведческих терминов») и других книгах.

Первым исследованием, где наряду с другими жанрами поэзии подробно говорится об элегии, было исследование Зайнулобиддина Муътамана. Автор пространно размышляет об этом жанре поэзии, подробно и детально описывает его терминологическое значение. Учёный впервые определил виды элегии, давая каждому из них толкование, исходя из своего понимания проблемы. Его классификация основывается на изучении сохранившихся произведений.

Насрулох Имоми в книге «Элигиясароӣ дар адабиёти форсӣ (то поёни қарни ҳаштум)» («Сочинение элегий в персидской литературе (до конца восьмого века)») впервые полемизирует об элегии, её социальной и исторической основе, приводя некоторые примеры этого жанра поэзии, начиная с элегий Рудаки до Хафиза Ширази.

В исследовании «Анвои насри форсӣ» («Жанры персидской прозы»), принадлежащие перу доктора Сируси Шамисо, кратко, но содержательно говорится о месте элегии в персидской прозе. В следующей книге автор интерпретирует элегию как «вспомогательный или обрядовый жанр» лирической поэзии.

В последние годы интерес к данной проблеме существенно возрос. Темой элегии занимаются многие исследователи, написавшие различные научные статьи и монографии. В числе таких учёных можно назвать профессоров Худои Шарифзода, Мисбохиддина Нарзикула и Абдуламина Маджнунова.

Профессор Худои Шарифзода в книге ““Шохнома” ва шеъри замони Фирдавсӣ (бахсе тахлилий дар муҳтавиёти “Шохнома” ва заминаи пайдоии он)” (“Шахнаме и поэзия эпохи Фирдоуси (аналитическая полемика по содержанию “Шахнаме” и причин её возникновения)”) посвятил элегии отдельную главу под названием “Марсиясароӣ дар “Шохнома”” (“Чтение элегий в “Шахнаме”), в которой подробно рассматривает элегии великого поэта Абулкосима Фирдоуси.

Литературовед М. Нарзикул считает, что “одним из основных процессов литературного творчества” среди “арабской поэзии исламского периода” было сочинение элегий. Профессор М. Нарзикул провёл детальный текстологический анализ одной из элегий Рудаки.

Абдуламин Маджнунов посвятил этой проблеме свое диссертационное исследование “Марсия дар фолклор ва адабиёти муосири тоҷик” (Элегия в фольклоре и современной таджикской литературе”).

Можно сделать вывод, что до настоящего времени полноценного и всестороннего исследования элегии как жанра лирической поэзии, её видов, истории возникновения, формирования и развития, специфических особенностей содержания и формы, определении места в персидско-таджикской поэзии, статуса того или иного поэта в сочинении элегий проведено не было. Также остался без должного внимания вопрос о самостоятельности этого жанра поэзии, о его развитии на протяжении истории.

Цели и задачи исследования. Основной целью диссертационного исследования является рассмотрение проблем, связанных с элегией и её видами в средневековой персидско-таджикской литературе (X-XV вв), а также установление основных путей и способов возникновения и эволюции элегии в истории персидско-таджикской литературы, всестороннее изучение важнейших этапов и периодов подъёма, определение места элегии в истории персидско-таджикской литературы.

Для достижения этих целей определены и представлены следующие задачи:

- лексическое и терминологическое толкование элегии и установление её исторических и культурных источников возникновения элегии как литературного жанра;

- анализ, толкование и изучение основ, процессов возникновения и развития элегии как особого вида лирической поэзии в доисламской арабской литературе и литературе начала исламской эпохи: период Джохилидов (варваров) Аббасидской эпохи, оценка влияния арабских поэтов на персоязычных; демонстрация специфических особенностей этого поэтического жанра на примере отдельных поэтов;

-сравнительный анализ элегий на различные темы, написанные поэтами (X-XV), выявление художественно-эстетических особенностей этого поэтического жанра с целью установления и подтверждения самостоятельности жанра элегии в средневековой персидско-таджикской литературе;

-изучение основных видов элегии, занимающих особое место в творчестве известных поэтов: личные и семейные элегии, политические и официальные, социальные, религиозные и эпические;

-изучение специфики формы и содержания элегий;

-рассмотрение особых поэтических форм элегии;

-рассмотрение вопросов, касающихся художественно-литературных особенностей элегии.

Основные источники исследования. Основными источниками исследования являлись летописи, исторические и литературные труды, а также

творчество поэтов X-XV вв. Также в процессе исследования были использованы различные литературные, исторические источники и отдельные летописи, список которых приводится в библиографии.

Объектом диссертационного исследования является лирическая поэзия, элегия в классической персидско-таджикской литературе, диваны (сборники стихов) и поэтические сборники средневековых поэтов.

Предметом диссертационного исследования являются элегии средневековых поэтов персидско-таджикской литературы X-XV вв.

Методологические и теоретические основы исследования. Для достижения поставленных целей и задач были использованы библиографический, сопоставительно-исторический и системно-типологический анализ. Для всестороннего изучения специфических особенностей формы и содержания элегии были использованы социально-генетический метод, функционально-типологический и хронологический научный методы.

Теоретическая часть диссертационной работы опирается на критические исследования и теоретические установки литературоведов, востоковедов и иранистов Таджикистана, Ирана, Индии и России: А. Мирзоева, М.Шакури, А.Афсахзода, Х. Шарипова, А.Сатторова, М.Нарзикула, З.Сафо, С.Нафиси, Ш.Кадкани, С.Шамисо, Н.Имоми, Ш.Нуъмони, А.Н. Веселовского, Г.А. Поспелова, Г.Л. Абрамовича, Л.И. Тимофеева, Э.С. Бертельса, М.Усманова, А.Т. Тохирджонова и других.

Научная новизна исследования заключается в том, что в нем впервые в таджикском литературоведении всесторонне рассматриваются история возникновения, формирование и эволюция элегии как лирического вида поэзии на определённых исторических этапах, проблемы классификации; устанавливаются особенности её содержания, а также специфичность эстетики данного жанра. Для точного исследования специфики формы и содержания персидско-таджикской элегии была кратко проанализирована проблема влияния арабской элегии на персидско-таджикскую.

В диссертации рассматривались персидско-таджикские элегии с момента возникновения поэзии на персидском и дари до эпохи Абдурахмана Джами.

Теоретическая значимость исследования заключается в научном обосновании возникновения и эволюции элегии как особого вида лирической поэзии. Вследствие этого был проанализирован и оценён ряд закономерностей формирования и эволюции этого вида поэзии в культурно-историческом контексте. Проведённое исследование пополнит теоретические знания об элегии, её содержании, формы и эстетичности. Также исследование позволит установить хронологию формирования и эволюции элегии на протяжении её существования, что представляет особую теоретическую значимость.

Практическая значимость исследования заключается в том, что его материалы и результаты могут быть использованы при написании статей и научных работ, связанных с элегиями; при изучении истории средневековой персидско-таджикской литературы, истории литературоведения, при составлении учебных пособий и учебных материалов по истории таджикской литературы,

лекций по истории сочинения элегий в персидско-таджикской литературе в средней и высшей школе, курсов и спецсеминаров в вузах.

Основные положения, выносимые на защиту:

1. Рассмотреть процесс формирования и эволюции элегии как особого вида лирической поэзии; определить роль и место этого вида поэзии.

2. Выявить источники возникновения и эволюции элегии в персидско-таджикской литературе, которые связаны со многими факторами. Проанализировать элегии эпохи арабского варварства, эпохи Аббасидского халифата, элегии доисламской литературы иранских народов.

3. Изучить виды элегии, а также особенности её форм и содержания;

4. Установить границы теоретических и практических особенностей формирования и эволюции элегии.

5. Определить изменения в содержании, форме и модернизации художественной и функциональной структуры элегии.

6. Рассмотреть традиционную художественную систему элегии и описать новаторство отдельных поэтов в историческом и культурном контексте.

7. Изучить и оценить роль элегии в отражении нравственных, социальных и исторических проблем;

8. Определить место элегии в творчестве отдельных поэтов и в истории персидско-таджикской литературы;

9. Установить степень художественности описания и стиля отдельных авторов при сочинении элегии.

Апробация работы. Диссертация была обсуждена и представлена к защите на заседании кафедры истории таджикской литературы филологического факультета Таджикского национального университета (Протокол № 16 от 25 июня 2018 года).

Основные положения диссертации отражены в 4 публикациях, в том числе, 3 статьи опубликованы в журнале «Вестник Таджикского национального университета» и 1 статья в журнале «Вестник Академии наук Республики Таджикистан», рекомендованные ВАК Министерства образования и науки РТ, а также в научных докладах, прочитанных на различных научно-теоретических конференциях и семинарах (2010-2017 гг.). Список опубликованных работ приводится в конце автореферата.

Структура и объём диссертации. Диссертация состоит из введения, трёх глав, заключения и списка использованной литературы, охватывающего 258 наименований источников и других научных трудов. Каждая из глав состоит из разделов, некоторые из которых разделены на подразделы.

ОСНОВНОЕ СОДЕРЖАНИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

Во введении излагаются цели и задачи диссертационного исследования, обосновываются его актуальность, новизна, теоретическая и практическая значимость, формулируются основные положения, выносимые на защиту,

указываются источники анализируемого материала и раскрываются методы их интерпретации.

Первая глава под названием **«Возникновение, формирование и развитие элегии, её специфические особенности»** состоит из пяти разделов, последний разделён на два подраздела.

В первом разделе - **«Лексическое и терминологическое значение элегии»** речь идёт об элегии с точки зрения семантики слова и его терминологического значения. Здесь приводится основная сущность слова «элегия».

В словарях и литературных энциклопедиях элегия описывается по-разному. В словаре даётся толкование элегии в значении «плач над умершим», «траурная песня», «сожаление о смерти человека». Элегия – сочинение стихотворения на смерть человека, покинувшего этот и спешащего в иной мир.

Из данного толкования следует, что большинство авторов пришли к толкованию лексического и терминологического значения слова «элегия» постепенно, и даже если некоторые трактовки даются в сжатой форме, а другие – в более развёрнутом виде, но они все похожи друг на друга. В этом ряду различается трактовка автора «Фарханги форси» («Персидский словарь»). Доктор Муин, опираясь на сведения других словарей, писал, что элегия «в арабском языке имеет значение «выражать сожаление по поводу смерти» и стихотворная форма не является обязательной». Здесь, в отличие от принятого толкования элегии, мы сталкиваемся с другим мнением по этому поводу, и точка зрения персоязычных народов отличается от арабских в аспекте терминологического значения.

Толкование понятия «элегия» в качестве термина можно встретить в многочисленных литературных терминологических словарях и научных трудах.

Считаем необходимым упомянуть лишь некоторые из этих толкований: «стихотворение, посвящённое трауру по случаю смерти близких и друзей, выражающее сожаление по поводу смерти правителей и предводителей племён, в котором перечисляются заслуги религиозных лидеров», «стихотворение, сочинённое на смерть кого-либо», «элегия выражает горе и скорбь по поводу смерти какого-либо лица, в ней восхваляются его заслуги. Наиболее полным и содержательным описанием нам кажется следующее: «Элегия относится к поэзии, сочиняемой на смерть близких, в ней выражаются соболезнования родственникам и друзей, сожаление и скорбь на смерть султана, садра (высший чин, ведавший религиозными делами), знатного лица, предводителей народа, сожаление по поводу ухода религиозных лидеров, жён уважаемых людей, особенно святых мучеников, перечисление достоинств, великодушия, щедрости и благородства, прославление положения в обществе и достоинств умершего, преувеличение действительности, выражение глубокого почтения и призыв к скорбящим быть терпеливыми и сдержанными и т.п.».

В элегиях, написанных на смерть близких, обычно скорбящий призывает к терпению и смирению, даёт советы и наставления.

Во **втором разделе** первой главы – **«Доисламский опыт сочинения элегий»** рассматривается существование элегии в доисламский период.

Сторонники давности существования элегии указывали, что «Расои Марзку» («Траурная песнь Марзку») является первым образцом этого вида поэзии в доисламской литературе, дошедшим до наших времён. Эта элегия написана на пехлевийском языке и впервые представлена доктором Ахмади Тафаззули. Доктор Ахмади Тафаззули в предисловии к переведённой на персидский язык элегии пишет, что это произведение является элегией на смерть одного из махинеийских лидеров по имени Марзку.

Из произведений хорасанской пехлевийской литературы, в частности «Зарирномак» образцом элегии можно считать отрывок из плача сына Зарира на могиле отца, которая впоследствии получила в нашей литературе своё развитие в «Шахнаме» Фирдоуси.

В произведениях прошлого упоминается плач Сиявуша и напевы Борбада на смерть Шабдиза. Сочинение траурной песни на смерть Сиявуша подтверждается и в книге «Таърихи Бухоро» («История Бухары»). Авторы художественных и исторических трактатов считают событие, связанное со смертью Шабдиза, доказательством существования элегии в доисламской литературе.

В исламский период было известно стихотворение Абулянбаги, посвящённое разрушению Самарканда, оно считается самой древней элегией. Другую древнейшую таджикскую элегию относят к Мухаммаду ибн Васифу Систони – поэту времён династии Саффаридов. Эта элегия написана в форме касыды и состоит из одиннадцати бейтов, написана она на смерть представителя рода Саффари. Это стихотворение можно назвать первой элегией, восхваляющей свою нацию, полную сожаления и скорби из-за смерти политического деятеля.

В третьем разделе первой главы – **«Элегия в арабской литературе: эпоха династии Джохилидов и Аббасидов»** кратко излагаются сведения об элегии в арабской литературе эпохи династии Джохилидов и Аббасидов. Необходимость исследования этой проблемы заключается, во-первых, в установлении основного источника персидско-таджикской элегии, во-вторых, в определении степени влияния и самостоятельности жанра элегии в персидско-таджикской литературе. В-третьих, это необходимо для определения основной специфичности персидско-таджикской элегии и её самостоятельности как вида лирической поэзии.

Ввиду того, что поэзия эпохи династии Джохилидов была представлена своеобразными жанрами, элегии того времени дают нам представление о жизни общества в тот период. Так, литературовед М.Нарзикул, анализируя элегии в книге «Таърихи Табари» Абуали Баълами, считает, что «одним из основных направлений творчества арабов» среди «арабов начала исламской эпохи» было сочинение элегий. М.Нарзикул писал: «В приведённом отрывке стиха Абуали Баълами мы видим, что стихотворная речь, которая в начале возникновения поэзии среди арабов была одним из основных процессов литературного творчества, связана с сочинением элегий. Мало того, этот процесс был широко распространён среди арабов в начале исламской эпохи, и основной причиной служил тот факт, что тогда случались многочисленные конфликты, войны и междоусобицы». М.Нарзикул считает, что элегии начала исламской эпохи

являются продолжением древних литературных традиций, распространённых среди арабов.

В исследовании литературоведа М.Нарзикула подчеркивается, что «сочинение элегий получило ещё большее распространение в эпоху правления династии Аббасидов. Представителей поэзии того времени, сочинявших проникновенные элегии, достаточно много, это такие поэты, как Марвон ибн Хафса, Язид ар-Раккоши, Абунувос и др. Например, когда случилось трагическое несчастье в семействе Бармака, жившем в эпоху правления халифа Рашида, в сто восемьдесят седьмом году хиджры, многие поэты сочинили свои элегии... В связи с данной проблемой упомянуты два бейта Язида и пять бейтов Абунувоса (в “Таърихи Табари” Абуали Балъами), в которых говорится о том, что соплеменники поэтов лишились твёрдой опоры. Абуунос также написал элегию, посвящённую халифу Рашиду.

Бесспорно, что история арабской элегии длиннее элегии персидско-таджикской, возможно её знали как особый вид поэзии задолго до того, как она появилась в литературе, и трактуется она как “мотивы арабской поэзии”. Но это не значит, что надо отрицать самостоятельность этого вида персидско-таджикской лирической поэзии.

Первое, что определяет самостоятельность и отличие элегии персидско-таджикской литературы от элегии арабской – это теоретические воззрения арабов при изучении этого вида поэзии и их отличие от персидско-таджикских взглядов на элегию. Основным конфликтом в арабской литературе были происходившие межплеменные распри. «Поэтам принадлежало право восхваления достоинств убитых на поле брани, призыва племён к пролитию крови шахидов, или смерти чужаков» [8, 29]. Поэты века варваров при перечислении качеств убиенных и сожаления из-за их смерти, для придания естественности и героизма смерти, приводили примеры трагических событий из прошлого для подражания. На формообразование арабской элегии большое влияние оказал менталитет арабов. Например, арабы не сильно горюют над своими умершими. Оплакивая, перечисляют их достоинства.

Другая особенность этого вида поэзии в арабской литературе состояла в том, что поэты сочиняли элегии о животных и птицах.

В **четвёртом разделе** первой главы – «**Начало сочинения элегий на персидском и дари**» рассматриваются проблемы, связанные с написанными на персидском и дари элегиями в эпоху Саманидов.

Элегия в персидско-таджикской поэзии, начиная со времени возникновения поэзии на персидском и дари, отличается по своей форме и содержанию. Большинство исследователей считают Абуабдуллоха Рудаки главным сочинителем элегии. Однако о том, кто написал первым элегию в исламскую эпоху, существуют разные мнения.

Известная элегия Рудаки на смерть поэта Муроди и Шахиди Балхи является первым образцом этого жанра поэзии, где отображаются особенности формы и содержания элегий. Эти две элегии – показатель глубины отношения Рудаки к Муроди и Шахиди Балхи, то есть к их знаниям, мудрости и эрудиции.

После Рудаки элегии встречаются и в поэзии других поэтов эпохи Саманидов – Рабанджани, Аммора Марвази, Фирдоуси и других. Например, первой дворцовой элегией является элегия, принадлежащая перу Кисои Марвази. Некоторые исследователи, опираясь на касыду Кисои Марвази, написанную в форме *муссамата* (лирико-философские стихи, каждая строка которых, за исключением последних, рифмуется) считают, что он – первый из поэтов начал сочинять религиозные элегии. Абулаббос Фазл ибн Аббос Рабанджани написал элегию в форме китгы, в которой речь идёт о Насре ибн Ахмаде Сомони, пришедшему к престолу Нуха ибн Насра. Первый бейт этой элегии мы приводим ниже:

*Подшоҳе гузашт хубнажод,
Подшоҳе нишаст фаррухзод [1, 198].*

Дословный перевод:

*Покинул нас правитель благородных кровей
Пришёл правитель счастливый*

В «Шахнаме» Фирдоуси элегия занимает особое место, там можно встретить эпические элегии. Эпическая элегия в «Шахнаме» Абулкосима Фирдоуси занимает особое место, служит не только средством совершенствования образов и художественной формы произведения, с её помощью автор выражает цели и идеи дастана.

Учёный Худои Шарифзода в главе «Элегии в «Шахнаме»» и книге ««Шахнаме» и поэзия эпохи Фирдоуси» делает следующие выводы: «...в «Шахнаме» есть пять элегий в стиле траурных песен: элегия Фирдоуси на смерть сына, элегия Зола на смерть шаха Нузара, элегия Пашутана на смерть Исфандиёра, элегия Гурдии на смерть брата – Бахрома Чубина, оплакивание Борбадом смерти Хусрава Парвиза. Многие другие элегии достаточно известны, они тоже написаны в этом стиле, однако отличаются друг от друга содержанием и структурой».

Можно сделать вывод, что поэты того периода с помощью чувств и сострадания в описании действительности укрепили и совершенствовали форму, содержание и эстетику элегий.

В пятом разделе первой главы – «**Этапы эволюции элегии в персидско-таджикской литературе**» - рассматриваются этапы развития сочинения элегий до XV века.

Элегии Рудаки и других поэтов эпохи Саманидов являются начальным этапом сочинения элегий в средневековой персидско-таджикской литературе. Сочинением элегий занимались Фаррух Систани, Катрон Табрези, Максуд Саади Салмон, Усмон Мухтори Газнави, Муиззи, Амаки Бухорои, Санои Газнави, Абдулвосе Джабали, Кивоми Рози, Сузани Самарканди, Рашидаддин Ватвот, Асриддин Ахсикати, Анвари, Низами Ганджави, Джамолиддин Абдураззок, Хакани Шарвони, Камолиддин Исмоил, Сайид Хасан Газнави, Фахриддин Ироки, Саади Ширази, Сайфи Фаргони, Хумом Табрези, Абдурахмон Джами, Камолиддин Бинои и другие.

В изучении истории литературы очень важно знать, на каком историческом этапе создавалось художественное произведение, поэтому мы разделили исторические эпохи на следующие этапы: элегии во второй половине XI – начале XIII вв.; элегия в литературе XIII – XV вв. В двух подразделах последнего раздела первой главы проблема рассматривалась именно в этом аспекте.

Сочинение элегий во второй половине XI – начале XIII вв. На этом этапе элегии писали многие поэты, каждый из которых достоин отдельного исследования.

После поэтов эпохи Саманидов пришла очередь поэтов династии Газнавидов. Среди поэтов эпохи Газнавидов наиболее пронзительны элегии в диване (сборнике стихов) Фарруха Систани (род. примерно между 977-981 гг., умер в 1038 г.). Очень интересны по своему содержанию и форме элегии поэта, написанные им на смерть Султана Махмуда.

Элегии Максуда Саади Салмона (1046/49-1121) были написаны в форме *таркиббанд*, состоят из тринадцати строф и ста трёх бейтов. Поэту удалось выразить в них свои чувства и мысли. В них отражена судьба самого поэта. Максуд Саади отлично писал личные и семейные элегии, которые отражают его искренность и особую человеческую правдивость. Кроме элегий на смерть сына – Рашиддина, отца и некоторых других друзей и близких, он написал два рубаи на смерть сына Салеха, эти стихи подтверждают наличие у поэта и третьего ребёнка. Другая его элегия написана в форме кит'ы на смерть поэта по имени Саид Хасан.

Одним из поэтов, внесшим определенные изменения в процесс написания элегий в средневековой персидско-таджикской литературе, был Хакани Шарвони (1126-1199). Элегии Хакани отражали внутренние переживания, социальные и нравственные взгляды поэта.

Хакани принадлежал к числу поэтов, у которых был свой, особенный поэтический стиль. Его стихи наполнены внутренними чувствами, игрой воображения и характерными фантазиями. В нашей литературе, возможно, нет другого такого поэта, который бы обладал таким особым стилем стихосложения и поэтическим оптимизмом. Хакани мастерски рисует совершенный художественный мир, управляемый внутренними закономерностями.

Муиззй (1049-1126/27) также относится к числу поэтов, сочинявших элегии. Им написаны две элегические касыды на смерть Ходжи Низоммулка Туси, первая из которых состоит из 21, а вторая – из 26 бейтов. Поэт в начале касыды обращается к судьбе, небу, жизни и времени. Он обвиняет их в непостоянстве и отсутствии сердечной привязанности. Он вспоминает о скоропостижной смерти Ходжи, который был убит ножом одним из приближённых Абутохира Арони. Он вспоминает о Ходже как о шахиде (мученике), «уважаемая душа» (Муиззи) которого была украдена каким-то невеждой и глупцом. Далее он сожалеет о мужестве и решительности, умении управлять государством и великодушии Низомулмулка.

Муиззи – поэт, написавший элегию о матери султана Санджара – Тоджиддин - хотун. Эта элегия написана в форме касыды и включает в себя 34 бейта. Такую же элегию он написал и на смерть дочери султана Санджара –

Мохмалики хотун Амаки Бухорои (ум. примерно в 1149 г.). В литературно-исторических источниках указывается, что такого рода элегии создавались и по заказу.

Асриддин Ахсикати (род. 1108-1110, умер 1196-1198) также написал элегию на смерть матери султана Арслана, которая с точки зрения художественности не представляет большого интереса. По свидетельствам историков, мать султана была уважаемой, религиозной, благочестивой и набожной женщиной.

Элегия в литературе XIII-XV вв. В литературе XIII-XV вв. творческой деятельностью занимались поэты, в поэзии которых элегия занимала особое место. Камолиддин Исмоил Исфакони (1170-1237 гг.) сочинял великие касыды, описывающие времена монгольского нашествия. Он был сыном искусного поэта шестого века Джамолиддина Мухаммада ибн Абдураззока и унаследовал от своего отца правдивость и искренность в поэзии.

Элегии Масъуда Саади Салмона и Хакани проделали большой путь до поэзии Камолиддина Исмоила.

Амир Хусрав Дехлави (1253 – 1325 гг.) написал немного элегий. Однако его элегия на смерть матери и брата является одной из самых известных и печальных элегий. Эту элегию поэт включил в маснави «Лейла и Маджнун», где говорит о своей любви к матери и брату.

Амир Хусрав – первый поэт, который ввел в элегию автобиографические элементы. Образцом такой элегии является стихотворение Салмона Соваджи (1310-1376 гг.) о Дилшодхотун. Эта элегия написана в форме *таркиббанда*, состоит из 49 бейтов и 6 строф. Салмон смог очень ярко выразить и описать реальное и очень печальное событие – преждевременную смерть этой почтенной госпожи. Элегия достигает апогея в строфе, где поэт говорит от имени Дилшодхотун. Сочинение элегий занимало в литературе XV века особое место. Отметим элегии Абдурахмона Джамии (1414 – 1492 гг.) и Камолиддина Бинои (1453 – 1512 гг.), являющиеся великими представителями литературы рассматриваемой эпохи.

Таркиббанд Абдуррахмона Джамии на смерть сына Сафиуддина является образцом личной и семейной трагедии. В составе его маснави «Хафт авранг» («Семь престолов») также присутствуют элегии. Можно привести в качестве примера несколько последних глав этого произведения – «Достони вафоти Искандар ва нудбаи хакимон бар вай» (Дастан на смерть Искандера и плач правителей), состоящей из десяти плачей правителей, вспоминающих добрым словом умершего.

О мастерстве сочинения элегий Бинои в летописи “Риёз-уш-шуаро” Волаи Дагестони приводятся очень интересные сведения: “Пишут, что когда Султан Хусайн Мирзо Бойкаро перешёл в вечный мир, на третий день поэты начали читать элегии, посвящённые достоинствам его детей и потомков. Когда наступила очередь Мавлоно Бинои, он прочитал два бейта, которые заставили собравшихся радоваться и веселиться:

Шоҳ Султон Ҳусайни Бойқаро

Аз ҷаҳон рафт, ғам набояд хӯрд.

*Музули кӯса че бирафт, бирафт,
Кухнапир ўзбаке бимурд, бимурд*” [3, 366-367].

Дословный перевод:

*Шах Султан Хусайн Бойкаро
Покинул наш мир, но не надо скорбеть.
Ушёл монгол безбородый, ушёл,
Умер старый узбек, умер.*

Из приведённого отрывка следует, что в эпоху Бино и Джами собрания поэтов по поводу траурных и скорбных событий, чтение траурных песен и элегий было распространённой традицией.

Вторая глава диссертации – **«Виды элегий в персидско-таджикской поэзии»** состоит из двух разделов, второй из которых делится на пять подразделов. **В первом разделе – «Полемика по поводу классификации элегии»** рассматриваются вопросы, связанные с классификацией элегии с точки зрения сущности и содержания.

Единой классификации элегий, с точки зрения теоретиков литературоведения, не существует.

Ученые Холик Мирзозода, Садоншо Имронов, Худои Шарифов, Симо Дод, Зайнолубиддин Муътаман, Насруллох Имоми и др. разделили элегии на следующие виды: официальные или церемониальные; личные и семейные элегии; элегии, написанные на смерть товарищей по творчеству; элегии, написанные о себе перед смертью (С.Имронов); «героические (эпические) элегии» (Х.Шарифов) являются современной трактовкой, наравне с термином «дворцовая элегия»; официальные и церемониальные; личные и семейные элегии; стихи, написанные на смерть шахидов Карбалы и других известных религиозных лидеров (Симо Дод); официальные и церемониальные, личные или семейные, религиозные элегии (З.Муътаман). Н.Имоми предлагает следующие виды элегий: дворцовая, личная и семейная, религиозная, философская, социальная и героическая (эпическая).

Насруллох Имоми эту классификацию считает неполной, утверждая, что она требует тщательного рассмотрения и нуждается в совершенствовании. Действительно, элегии поэтов прошлого включают в себя и два других вида – историческая и любовная элегии, отличающиеся по форме и содержанию, в частности, по структуре поэтических элементов.

В целом, каждый из исследователей, предлагающий свою классификацию элегий, опирается на доступный ему материал. Общая картина процесса создания элегий в персидско-таджикской литературе требует проведения отдельного монографического исследования.

Второй раздел второй главы диссертации – «Основные виды элегий» состоит из пяти подразделов, каждый из которых посвящён одному из видов элегий.

Личная и семейная элегия. Этот вид элегии очень привлекателен со многих сторон. Такие элегии поэты писали на смерть своих близких – жён, детей

и других дорогих им людей. Можно с уверенностью сказать, что личная и семейная элегия относятся к пессимистичной поэзии, сила их воздействия не зависит от времени, места и определённой личности.

Исследователи относят слова Фирдоуси на смерть своего сына к одной из самых древних такого вида элегий. Абулкосим Фирдоуси говорит в своей элегии о царствовании Хусрава Парвиза и дастане Бахрома Чубина. Некоторые исследователи, в частности доктор Насруллохи Имоми, считают, что элегия Фирдоуси «изначально не была сочинена на смерть сына, поскольку даже причиной её сочинения и побуждением воспоминания о смерти сына был рассказ о бегстве поэта от накопления материальных благ...[8, 53].

В персидско-таджикской литературе количество семейных и личных элегий очень велико. Особое место занимают элегии Хакани, Камола Исмоила, Амира Хусрава Дехлави и Абдурахмона Джами.

Фирдоуси, а позднее Хакани, Джами и другие поэты, описывая свою личную трагедию по поводу смерти детей, придали этому виду элегии свою особую, специфическую форму. Хакани своим ясным и скорбным описанием смерти дяди и жены упрочил позицию семейной элегии, открыв новый этап в истории сочинения персидско-таджикских элегий.

Теоретики литературы признали личную элегию Хакани на смерть его двадцатилетнего сына Рашидаддина одной из самых важных и проникновенных элегий этого вида. Смерть сына стала большой жизненной трагедией для поэта. Новаторство Хакани проявилось и в том, что в элегии описывается рыдающая и скорбящая мать Рашидаддина.

Таркиббанд Абдурахмона Джами на смерть сына Сафиуддина является другим образцом личной и семейной трагедии.

Амир Хусрав Дехлеви также написал в дастане «Лейла и Маджнун» пронзительную элегию на смерть матери и брата, отражающую реальную жизнь поэта.

Элегии, написанные поэтами на смерть жён и девушек, занимают в средневековой персидско-таджикской литературе особое место. Первым, кто упоминал в элегии женщину, был Маъсуд Саади Салмон. В своём такриббанде, посвящённом смерти его сына Рашидаддина, он упоминает свою жену – мать Рашидаддина. Эта элегия состоит из 103 бейтов, в одной из строф поэт описывает состояние матери, потерявшей сына.

Политические и официальные элегии. Этот вид элегий сочинялся на смерть правителей, эмиров и визирей. Изучение произведений поэтов прошлого позволяет сделать вывод, что большинство элегий было написано ими на смерть упомянутых сословий.

Первую дворцовую элегию сочинил Кисои Марвази. Исследователи, писавшие о дворцовой элегии, считали, что это были заказные стихотворения, их писали в силу занимаемого ими положения при дворце.

Элегия Фаррухи на смерть султана Махмуда написана на основе реальных событий.

В некоторых дворцовых элегиях, сочинённых после элегии Фаррухи, можно наблюдать влияние его манеры описания, например, введение в элегию вступительной части. К примеру, Анвари использовал этот приём Фаррухи в элегии на смерть Мадждуддина бинни Абитолиба, однако в его стиле чувствуется новаторство.

Поэты той эпохи в введении своих элегий говорили о бренности и скоротечности этого мира. Этот стиль сочинения элегий в большей степени можно наблюдать в творчестве поэтов, склонных к аскетизму и мистицизму.

Социальная элегия. Учёные считают, что к такому виду элегий относятся стихотворения, в которых описываются стихийные бедствия – землетрясения, сели, эпидемии или трагическая массовая гибель людей. Упоминая социальную элегию под термином «родовая элегия», он связывает её возникновение с сочинением короткого стихотворения Абдулянбаги на разрушение Самарканда. Шамсиддин Мухаммад Кайси Рози же считает, что первой такой элегией в персидской литературе была элегия Саади на гибель государства Мустасама и крах аббасидского халифата [9, 47]. Однако нужно отметить, что касыда «Ашкхой Хуросон» («Слёзы Хорасана») Анвари имеет огромную историческую и социальную сущность. Это связано с нашествием туркменов на Хорасан. Эту элегию можно считать одним из образцов социальной элегии в персидско-таджикской литературе.

Другая известная социальная элегия создана Хакани после разрушения Айвона Мадоина. Хакани в этой элегии не жалеет о потерянном величии сасанидского царства, поскольку это стихотворение – повод для рассказа о непостоянстве мира и утраченных надеждах. Великий поэт считал, что в разрушениях всегда виноваты люди, которые не прислушиваются к советам и наставлениям, и не верующие. Специфическая основа описания в этой касыде даёт основания говорить, что эта элегия носит социальный характер, но эта характеристика не отрицает и её философскую ценность.

Нашествие монголов оставило свой след в содержании таджикской поэзии и литературы. Многие поэты (Камол Исмоил) написали элегии по этому поводу, их можно назвать высшим образцом социальной элегии. Сайфи Фаргони выражает свои чувства по отношению к трагедии соотечественников, испытывающих невыносимые страдания в эпоху правления Махмуда.

Религиозные элегии. В части другого вида элегии и времени её возникновения – культовой или религиозной элегии – взгляды разнятся. Зайнулобиддин Муътаман относит её возникновение к IX веку. Абулкосим Родфар солидарен с Муътаманом. Мухаммадамин Раёхи и его последователь Насруллохи Имоми «относит древнейшую культовую элегию в персидской поэзии к эпохе Саманидов».

Основным мотивом таких элегий является разлука, одиночество и разочарование, это направление вначале имело характерные черты религиозной духовности.

Кисои Марвази написал первую траурную песнь религиозного характера на смерть шахидов (религиозных мучеников) Карбалы, и поэтому является

первооткрывателем и автором древнейшей религиозной элегии в истории персидско-таджикской литературы. Автор «Таърихи Бухоро» («История Бухары») свидетельствует, что «в Марве и Бухаре у всех на устах было горе Сиявушидов, люди в Бухаре сочиняли очень интересные песни на смерть Сиявуша, певцы называли их «Кини Сиёвушон» («Сражение Сиявушидов»).

Поэты Кивоми Рози, Ходжуи Кирмани, Салмон Соваджи написали религиозные касыды, которые свидетельствуют о том, что этот вид элегий в XII и последующих веках получил своё развитие.

Эпическая элегия. Это такой вид стиха, который поэт посвятил какой-нибудь легендарной личности или поэтическому герою, реальному или вымышленному. Низами Ганджави в дастане «Хусрав и Ширин» после того, как говорит о смерти Ширин и упрекает мир, упоминает смерть Офоки. Смерть Офоки повлияла на процесс создания Низами образа Ширин, поэт подкрепляет байт за байтом свои чувства на смерть Ширин.

Такие элегии нам встречались в «Шахнаме» Абулкосима Фирдоуси, «Хамса» Низами Ганджави, «Вис и Ромин» Фахриддина Гургони, «Варка и Гулшах» Айюки и других произведениях. Эпическая элегия занимает особое место в «Шахнаме» Абулкосима Фирдоуси.

Третья глава диссертации – «**Форма и стихотворная система таджикской элегии**» состоит из трёх разделов. В первом разделе рассматриваются «**Стихотворная форма и её структурные особенности**».

Как известно, элегии писались поэтами в жанрах *касыды, кит'ы, таркиббанда, газелей, маснави, рубаи и тарджебанда*. Поэты писали элегии в следующих стихотворных формах: кит'а (Рудаки и другие); касыда (Хакани Шарвони, Камолиддин Исмоил Исфакони, Муиззи Нишапури, Катрон Табреси, Анвар Абеварди и др.); элегия в форме касыды мусаммат (Кисои Марвази); таркиббанд (Абдурахмон Джами); элегии, написанные в форме рубаи (Синои Газнави, Хайям, Маъсуд Саади Салмон и др.); маснави-дастан (Фирдоуси в «Шахнаме», Низами Ганджави в дастане «Хусрав и Ширин», Амир Хусрав Дехлави в маснави «Лейла и Маджнун»). Эпические элегии можно также встретить в других дастанах: «Хамса» Низами Ганджави, «Вис и Рамин» Фахриддина Гургони «Варка и Гулшах» Айюки и других произведениях.

Самой распространённой и ёмкой стихотворной формой, в которой поэты создавали элегии, является касыда, и самые лучшие элегии написаны именно в такой форме. В представленной работе описано восемьдесят восемь случаев использования этого стихотворного жанра в элегиях. Элегии Фарруха Сиистони, Муиззи, Хакани и других были написаны именно в такой форме.

Элегии свидетельствуют, что касыда в нашей литературе, по словам Х. Шарифова, «от начала и до конца, с точки зрения идейной функции, не была однородной, и изменения коснулись не только их художественной части» [7, 57]. Этот стихотворный жанр был самым употребительным в траурных песнях, самые известные и значительные элегии были написаны в этой форме.

Кит'а является самой употребительной после касыды стихотворной формой, сочиняли элегии и в форме газелей, рубаи и маснави, каждая из которых обладает

своей неповторимой спецификой. Газели не так широко использовались при сочинении элегий. Образцы такого рода элегий в форме газелей можно встретить в диване Хумома Табрези и Хафиза Ширази.

Интересны элегии в форме маснави, которые написали Фирдоуси, Низами Ганджави и Хусрав Дехлави. Стихотворения, написанные на тему кончины жены, являются «красивейшим сюжетом в мире». Персидско-таджикские поэты написали много стихотворений в жанре маснави, лучшие образцы которых мы можем видеть в произведениях Фирдоуси, Низами, «Вис и Рамин», «Варка и Гульшах» Айюки.

При создании элегий рубаи использовались не так часто, однако их лучшие образцы из творчества Маъсуда Саади Салмона наполнены эмоциями, чувствами и эстетикой. Первую элегию поэт написал на смерть своего отца.

Самой распространённой и ёмкой стихотворной формой, в которой поэты создавали элегии, является касыда, и самые лучшие элегии написаны именно в такой форме. Самыми распространёнными после касыд были формы *kit'a tardje band*.

Во втором разделе третьей главы рассматривается **«Стихотворная система и другие художественные особенности элегии»**.

Пропорциональность вазна (стихотворного ритма) с содержанием имеет особое значение. Именно поэтому в элегии в большом количестве используются отрывочные вазны (стихотворные ритмы), имеющие свои особые, музыкальные особенности. Другая часть вазнов (стихотворных ритмов) используется крайне редко, некоторые не используются вовсе.

Наиболее употребительными были вазны (стихотворные ритмы) следующих размеров: *рамал*, *музоре*, *хаджас*, *муджтас*, *хафиф*, *мунсарех*, *саре* и *кариб*. В этом ряду необходимо назвать и *рубаи*, поскольку многие траурные песни были написаны именно в этом жанре. Среди этих размеров в элегии наиболее употребителен размер *рамал*. Выбор размера *рамал* в элегии свидетельствует, что этот размер обладает спокойной тональностью, используется до сих пор, очень ясно и достоверно отражает стенания и плач скорбящих.

Несмотря на то, что *хаджас* несколько резковат, он отлично передаёт чувства глубокой скорби и печали.

Сравнение показало, что поэты, создавая элегии, использовали размер *рамал* в шестидесяти девяти случаях. Размеры *хазадж*, *музоре*, *хафиф*, *мунсаре* и *кариб* также пропорционально употреблялись в создании элегий. Наименее употребительным размером в элегии является размер *кариб*: из 230 изученных элегий этот размер встречался лишь однажды.

При выражении чувства горя и боли соответствие стихотворных ритмов, которые поэты используют при создании элегий, зависит от их внутренней природы. Можно сделать вывод, что в большинстве элегий, написанных размером *рамал* и *хазадж*, ритм стихотворения зависит от фонетической структуры, природы и особенностей слов и словосочетаний, синтаксических и морфологических оборотов.

При изучении *вазна, кофши, радифа* и изобразительных средств в элегиях поэтов стало ясно, что формообразовательные элементы были использованы неслучайно. Важнейшей особенностью тональности элегии является тот факт, что её смысл гармонирует со стихотворным ритмом. Во многих случаях поэт при выборе ритма (*вазна*) принимает во внимание нравственную и эстетическую цель.

Во втором разделе последней главы диссертации – «**Особенности художественного описания**» изучены особенности художественного описания и стилистики поэтической речи.

Элегия как высший продукт человеческого мышления имеет под собой прочный фундамент, складывающийся из разнообразия, определённых границ и сострадания личности. Самым главным в создании элегий является искренность поэта и плавность его речи.

В некоторых элегиях талантливые поэты использовали различные элементы художественного описания, в том числе широко применяли иносказание, аллегории. Например, в стихотворении Рудаки есть указание на один из элементов древней культуры – одевание на себя стёганого халата, первым признаком такого действия является скорбь после известия о смерти кого-либо. Рудаки в одной известной кит'е указывает на чёрные одежды в виде стёганого халата, что свидетельствует об эмоциональной, сострадательной связи.

Ман мўйи хешро на аз он мекунам сиёҳ,

То боз нав Чавон шаваму нав кунам гуноҳ.

Чун Чомаҳо ба вақти мусибат сияҳ кунанд,

Ман мўй аз мусибати тирӣ кунам сиёҳ [6,142].

Дословный перевод:

Я крашу волосы в чёрный цвет не оттого, чтобы

Вновь стать молодым, и снова грешить.

А потому что надевают чёрный халат в знак траура,

Я крашу волосы в чёрный цвет в знак траура по старости своей.

Данный пример очень древний, однако его признаки можно наблюдать и в элегиях до эпохи Рудаки. В частности, оценка «Марсияи Марзку» позволяет сказать, что в ней присутствуют явные признаки культурно-социального контекста, подтверждающего, что основой художественного мышления последующих веков являлись траурные традиции и обряды предков.

Одним из основных средств красноречия в создании элегий являются обычаи, использование личных качеств умершего, которые можно считать видом поэтического анализа. В женской элегии этот художественный процесс проявился особенно ярко.

Используя различные поэтические формы при создании элегий, поэты внесли свой вклад в дальнейшее развитие художественных сторон поэзии. Масъуд, создав элегию в форме таркиббанда, дал возможность использовать этот жанр для сочинения такого рода стихотворений. Влияние этого процесса

проявилось яснее в последующие века, в такой форме писали элегии Хакани, Вахши Бофки, Абдурахмон Джами.

В заключение диссертации приводятся полученные в ходе исследования результаты, которые излагаются ниже:

1. Элегия как средство выражения сострадательности и художественности занимает заслуженное место в средневековой персидско-таджикской литературе, как особый вид лирической поэзии обладает специфическими особенностями. Было установлено, что ценность внутреннего богатства элегии и тесная связь с судьбой поэта оказывают влияние на формообразование этого вида поэзии.

2. Установив ступени возникновения и эволюции элегии, определено не только сходство и различия элегий, но и новаторство отдельных поэтов. Типологический анализ, сохранившийся в произведении или системе художественных элементов и играющий единую роль, очень продуктивен и ценен с точки зрения сохранения единства художественного процесса.

3. Элегии поэтов, начиная с Рудаки и до А. Джами, оказали огромное влияние на процесс формирования этого вида поэзии. Поэты наравне с использованием традиций создания арабских элегий внесли свой вклад в упрочение процессов создания таких произведений в средневековой персидско-таджикской литературе, и на этой основе изменили форму и содержание, стиль изложения персидско-таджикских элегий, введя в них социальные, философские и научные смыслы.

4. На основе общей эстетической, социальной и культурной оценки, на литературных и историко-культурных закономерностях доказано, что этот вид лирической поэзии не является обрядовым и вспомогательным, обладает специфической самостоятельностью формы и содержания.

5. На основе сопоставительного исследования было установлено, что с точки зрения содержания, формы и стилистических элементов персидско-таджикская элегия обладает специфическими особенностями, основным фактором её многообразия и специфичности этого жанра поэзии является национальная культурная основа, которая в свою очередь сильно отличает её от арабской элегии. Персидско – таджикская элегия имеет прочный эмоциональный фундамент. Она наполнена творческой фантазией и воображением, являющимися важнейшим элементом поэзии.

6. На основе мнения А.И. Веселовского, говорившего о трансформации слова: «... каждая культурная эпоха обогащает внутреннее содержание слова новыми успехами знания, новыми понятиями человечности. Стоит проследить историю любого отвлеченного слова, чтобы убедиться в этом; от слова дух, в его конкретном смысле, до его современного употребления, так же далеко, как от индийского Прамата до Прометей Эсхила», можно отметить, что возникновение, формирование и эволюция этого жанра персидско-таджикской поэзии обогатило традиционную художественную систему в контексте различных исторических и культурных эпох, определило её особое место как продукта художественного мышления. Формирование, эволюция и обогащение художественного построения и поэтических образов было бы невозможно без влияния жанровых традиций

прошлого, устанавливаемых с помощью социально-генетического метода. В пределах культурно- исторической эпохи повторяющиеся элементы и новаторство в форме и содержании обеспечили эволюцию художественного построения элегии.

7. Художественный опыт, который связан не только с общими и комплексными достижениями, особый опыт мастерства отдельных поэтов обеспечил появление новаторских путей и способов формирования и эволюции этого вида поэзии.

8. Специфические особенности творческих достижений основываются на полной гармонии сочинения элегий, жанров и методов сочинения. Заметная общность этого вида поэзии подтверждена на протяжении длительного времени. Гармония и взаимное влияние определили не только степень развития и особенности эволюции этого вида поэзии, но и оказали заметное воздействие на силу и динамику литературного процесса.

9. Для Маъсуда Саади, Салмона, Хакани и многих других поэтов сочинение элегий стало средством самообличения. Этот способ даёт возможность по-другому посмотреть на судьбу человека (умершего), на его духовный мир. Этот способ изложения позволил включить элементы философских размышлений в личные и семейные элегии.

10. Хакани, написав элегию на смерть сына – Рашидаддина и другие кит'ы на смерть близких, способствовал возникновению особой формы и содержания личной элегии, другие поэты продолжили эту традицию. Амир Хусрав Дехлеви также написал в дастане «Лейла и Маджнун» пронзительную элегию на смерть матери и брата, отражающую реальную жизнь поэта. Таркиббанд Абдуррахмона Джамии на смерть сына Сафиуддина является ещё одним образцом личной и семейной трагедии. Важнейшими достоинствами сочинений скорбного характера являются гуманистические взгляды на судьбу человека.

11. Анализ и оценка нескольких элегий, написанных на смерть женщин, позволяют сделать вывод, что в каждом случае в этой форме поэзии прошлого отводилось достаточно много места для познания женщины и её места в обществе. Элегия Низами на смерть жены Офок, элегии Хакани на смерть дочерей и жены как нельзя лучше подкрепляют это утверждение. Низами, Хакани, а позднее Амир Хусрав принадлежали к поэтам, которые считали смерть жён широкой ареной для высказывания своих взглядов.

12. Поэты писали элегии в следующих стихотворных формах: кит'а (Рудаки и другие); касыда (Хакани Шарвони, Камолиддин Исмоил Исфакони, Муиззи Нишапури, Катрон Табреси, Анвар Абеварди и др.); элегия в форме касыды мусаммат (Кисои Марвази); таркиббанд (Абдурахмон Джамии); элегии, написанные в форме рубайи (Синои Газнави, Хайям, Маъсуд Саади Салмон и др.); маснави-дастан (Фирдоуси в «Шахнаме», Низами Ганджави в дастане «Хусрав и Ширин», Амир Хусрав Дехлави в маснави «Лейла и Маджнун»). Эпические элегии можно также встретить в других дастанах: «Хамса» Низами Ганджави, «Вис и Рамин» Фахриддина Гургони «Варка и Гулшах» Айюки и других произведениях. Специфические особенности национальной формы элегии

основываются на историческом, этнографическом и культурном фундаменте. Элегия и её виды являются продуктом социальной и художественной национальной системы, а не результатом заказа или материально- нравственной потребности автора.

13. Наиболее употребительными исследуемой эпохи были вазны (стихотворные ритмы) следующих размеров: *рамал, музоре, хаджаз, муджтас, хафиф, мунсарех, саре и кариб*. В этом ряду необходимо назвать и *рубай*, поскольку многие траурные песни были написаны именно в этом жанре.

14. Элегия как высший продукт человеческого мышления имеет под собой прочный фундамент, складывающийся из разнообразия, определённых границ и сострадания личности. Поэты при сочинении элегий широко использовали воображение и фантазию, являющиеся важнейшими элементами поэзии. Кроме официальных и заказных элегий, большинство других видов этого жанра обладают сострадательностью и игрой воображения авторов.

15. Функционально-типологическое направление изучения проблемы наследования и эволюции этого вида лирической поэзии даёт широкие возможности для установления путей развития литературы, и для повторения литературных случаев, ставших препятствием для последующей эволюции жанра. Однако повторение и подражание были оценены как обязательный литературный и исторический процесс.

11. Элегия как жанр поэзии занимает особое место в произведениях персидско-таджикской литературы Фаррухи, Муиззи, Масъуда Саади Салмона, Хакани.

ЦИТИРУЕМАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ: дар таҳти таҳрири А. Мирзоев. – Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1958. – 407 с.
2. Веселовский, А. Н. Избранные статьи / А. Н. Веселовский. – Л.: ГИХЛ, 1939. – 260 с.
3. Волаи Доғистонӣ, Алиқулӣ ибни Муҳаммадалӣ. Риёз-уш-шуаро / Алиқулӣ ибни Муҳаммадалӣ Волаи Доғистонӣ; иборат аз чаҳор ҷилд. Ҷилди якум: муқаддима, тасҳеҳ ва таҳқиқи Муҳсин Ноҷии Насрободӣ ; баргардонандаи матн ба хатти кириллии тоҷикӣ доктори илмҳои филологӣ, профессор Мисбоҳиддини Нарзиқул. – Душанбе, 2018. – 662 сах.
4. Из истории возникновения персидско-таджикского жанра «марсия» («элегия») // Известия АН Республики Таджикистан. Отделение общественных наук №3, 2014 (на тадж.яз.).- С. 156-161.
5. Муллоаҳмадов, М. Марсия дар асри X / М. Муллоаҳмадов // Мирзо Муллоаҳмад. Суннатҳои пайдори даврони пурбори адабиёт. – Душанбе: Дониш, 2008. – С. 142-148.
6. Нарзиқул, М. Шеър дар хилоли “Таърихи табарӣ” (баррасии масъалаи шеърҳои некӯ) / М. Нарзиқул // Робитаҳои адабӣ ва фарҳанги Шарқ

- (маҷмӯаи мақолаҳо ба муносибати 50-солагии зодрӯзи д.и.ф, профессор Умеда Ғаффорова). – Хучанд: Ношир, 2014. – 616 саҳ. – С. 251-272.
7. Рӯдакӣ, Абӯабдуллоҳ. Девон / Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ : таҳия, тасҳеҳ ва сарсухану ҳавошии Қодирӣ Рустам. – Олмотӣ, 2007. – 256 с.
8. Шарифов, Х. Функсияи маърифатии қасида дар адабиёти тоҷик / Худой Шарифов // Худой Шарифов. Озурдагон ва умедворон. – Д.: Сино, 2001. – С. 47-58.
9. امامی، نصرالله. مرثیه سرایی در ادبیات فارسی (تا پایان قرن هشتم) / نصر الله امامی. – اهواز: انتشارات دفتر مرزی جاد دانشگاهی، 1369. – 488 ص. 187.
10. رازی، شمس الدین بن قیس. المعجم فی معاییر اشعار العجم / شمس الدین، بن قیس الرازی؛ به تصحیح علامه محمد بن عبدالوهاب قزوینی. – تهران: 1337. – 544 ص.
11. موتمن، زین العابدین. تحول شعر فارسی / زین العابدین موتمن. - تهران: تابخانهی طهوری، چاپ سوم، 1355. – 414 ص.

ОСНОВНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ ДИССЕРТАЦИИ ОТРАЖЕНЫ В СЛЕДУЮЩИХ ПУБЛИКАЦИЯХ:

Публикации в рецензируемых изданиях, рекомендованных ВАК РТ:

1. Пирхонова К. Из истории появления таджикско-персидской элегии // Вестник Таджикского национального университета. – Душанбе: Сино, 2014. – № 3. – С. 156-160.
2. Пирхонова К. Пения элегии в таджикско-персидской литературы IX-XV веков // Вестник Таджикского национального университета. – Душанбе: Сино, 2017. – № 4/3. – С. 234-240.
3. Пирхонова К. Элегия женщины и её особенности в таджикско-персидской литературы // Вестник Таджикского национального университета. – Душанбе: Сино, 2017. – № 4/6. – С. 259-263.
4. Пирхонова К. Марсия и её разновидности // Вестник Таджикского национального университета. – Душанбе: Сино, 2017. – № 4/7. – С. 211-213.

ХУЛОСАИ МУХТАСАРИ

кори диссертациони ПИРХОНОВА ҚУРБОНОЙ дар мавзӯи «МАРСИЯ ВА АНВОИ ОН ДАР АДАБИЁТИ ФОРСУ ТОЧИК (АСРҲОИ X-XV)», ки барои дарёфти дараҷаи илмии номзоди илми филология аз рӯйи ихтисоси 10.01.03 – Адабиёти халқҳои мамонаки хориҷӣ (адабиёти тоҷик) пешниҳод шудааст.

Диссертатсияи номзадӣ ба таҳқиқи масъалаҳои алоқаманд ба жанри шеърӣ марсия ва анвои он дар адабиёти форсу тоҷики асрҳои X-XV бахшида шудааст. Муаллиф мабоҳиси марбут ба мавзӯро дар се боб, ки ҳар кадом ба фаслҳо ҷудо мешаванд, ба миён гузошта, оид ба марсия ҳамчун навъи шеъри лирикӣ, заминаҳо ва таърихи пайдоиш, марҳалаҳои асосии ташаккул ва таҳаввул, ҷойгоҳи он дар адабиёти форсу тоҷик, мақоми ин ё он шоир дар паҳноии марсиясароии адабиёти форсу тоҷик, навъҳои марсия, хусусиятҳои хосси шаклию бадеӣ, қолабҳои махсуси шеърӣ, вазн ва дигар хусусиятҳои ҳунарии шеъри рисо таҳқиқоти ҷомеи монографӣ анҷом додааст. Омӯзиши анвои марсия дар муайян кардани ҳудуди хосси назарӣ ва амалии ташаккул ва таҳаввули ин жанр дорои аҳаммияти хоссе мебошад. Муаллиф мабоҳиси аслиро бо назардошти махсусиятҳои шакли миллии марсия, заминаҳои таърихӣ, этнографӣ ва фарҳангӣ ба эътибор гирифта, ба чунин натиҷа расидааст, ки шеъри марсия натиҷаи фармоиш ва ё эҳтиёҷи моддиву маънавии гӯянда набуда, маҳсули низоми иҷтимоӣ ва ҳунари эҷодӣ мебошад.

Дар диссертатсия заминаҳои пайдоиш, ташаккул ва таҳаввули марсия ҳамчун яке аз навъҳои шеъри ғиноӣ (лирикӣ), роҳҳои асосии пайдоиш ва марҳалаҳои асосии ташаккули ин навъи шеърӣ дар таърихи адабиёти форсу тоҷик муайян гардида, навъҳои асосии марсия ва хусусиятҳои шаклию бадеии онҳо дар фосолаи муайяни таърихӣ ба доираи таҳқиқ кашида шудааст. Барои дақиқ муайян намудани хусусиятҳои навъӣ ва мухтассоти мундариҷавию шаклии марсияи тоҷикӣ мухтасаран масъалаи таъсирпазирии маросии тоҷикӣ аз арабӣ баррасӣ шудааст, ки маҳаки нақд ва арзёбӣ дар ин замина, пеш аз ҳама, тағйироти мундариҷавӣ ва сабкӣ қарор гирифта, шинохти заминаҳои бунёдии бархурдорӣ аз фарҳанги қавмӣ ҳамчун омили аслии танаввуъ ва ҳудуди хосси ин навъи шеърӣ муаррифӣ гардидааст.

Ба сурати куллӣ дар диссертатсия марсияҳои тоҷикӣ аз замони пайдоиши шеъру шоирӣ ба забони порсии дарӣ то асри Абдурраҳмони Ҷомӣ мавриди баррасӣ қарор гирифта, маросии шоирон дар контексти ягонаи таърихӣ ва фарҳангӣ таҳқиқ ва арзёбӣ шудааст. Дар ин равиш марсияҳои шоирони гуногун, ки дар имтидоди замонии мазкур зиста ва эҷод кардаанд, мавриди арзёбӣ қарор гирифтаанд. Бо муқоисаи чунин марсияҳо дар контексти давраҳои муайяни таърихӣ ва фарҳангӣ тафовутҳои ҳунари ва зебоишинохтии марсияи тоҷикӣ дар қаламрави шеъри форситаборон муайян шудааст.

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

диссертационной работы Пирхоновой Курбоной на тему «Элегия и её разновидности в персидско-таджикской литературе (X-XV вв.)» на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.01.03 – Литература народов стран зарубежья (таджикская литература).

Кандидатская диссертация Пирхоновой К. посвящена исследованию вопросов поэтического жанра элегии (марсия) и её разновидностей в персидско-таджикской литературе X-XV веков. Вопросы, связанные с темой исследования автор разделяет на три главы, которые в свою очередь разделены соответствующим разделам. Соискатель пытается разрешить все проблемы, касающиеся элегии, и её жанровых вопросов, рассматривать предпосылки возникновения, формирования и основные периоды её развития, занимающее место в истории персидско-таджикской литературы, роль отдельных поэтов в сочинение элегии. Также исследуются разновидности элегии, формальные и художественные её особенности, рассматриваются жанровые формы и другие специфические аспекты элегии. Изучение разновидностей элегии имеет особое значение в определении теоретического пространства и практических аспектов эволюции данного жанра. Исследуя национальных элементов элегии, а также её исторических, этнографических и культурных предпосылок возникновения приходит к такому заключению, что элегия не является результатом веления отдельных лиц или же собственных материальных и духовных потребностей поэта, а рассматривается как продукт социальной системы и творческого порыва поэта. В диссертации привлекаются к исследованию такие проблемы, как генезис элегии в контексте лирического жанра, основные периоды её развития в определенном отрезке времени и в истории персидско-таджикской классической литературы. В целом, определяются жанровые особенности элегии, а также выявляются её идейное содержание, изучается проблема влияние арабской элегии на персидской. В данном аспекте камнем преткновения является отличительные черты содержания и стилистики создания элегии. В этом направлении определяются фундаментальные базовые национальные нагрузки, как основные формирующие элементы персидско-таджикской элегии.

В целом, в диссертации рассмотрены вопросы, касающиеся персидско-таджикской элегии, её возникновения и основные этапы развития вплоть до эпохи Абдаррахмана Джами в едином историческом и культурном контексте. В этом направлении подробно анализированы элегии, сочиненные разными поэтами, жившими и творившими в определённом временном пространстве. В сравнительном аспекте впервые исследованы таджикские элегии как художественно-эстетическое явление и определены их специфические особенности в широком пространстве поэзии на фарси.

SUMMERY

of the dissertation of Pirkhonova Qurbonoy on the theme “Lament and its varieties in Persian-Tajik literature (the X-XV centuries)” for seeking of academic degree of the candidate of philological sciences on the specialty 10/01/03 – Literature of the peoples of foreign countries (Tajik literature)

The dissertation of Pirkhonova Q. is dedicated to the research of problems of poetic style of lament and its varieties in Persian-Tajik literature of the X-XV centuries. The author divides into three parts the problems connected with the theme of dissertation, which are divide into appropriate parts. Researcher tries to solve all the problems concerning laments and its stylish problems, to consider the background of emergences, formation and the main periods of its development, which occupies the place in the history of Persian-Tajik literature, the role of distinct poets in the composition of lament. It is also analyzed the varieties of lament, its formal and art peculiarities, considered stylistic forms and other specific aspects of lament. Researching the varieties of lament has a special value in the definition of theoretical space and practical aspects of the evolution of given style. The research of the national elements of lament and its historical, ethnographic and cultural backgrounds of origins concludes that lament isn't the result of the dictate of individuals or own material and spiritual needs of the author, but considers as the product of social system and creative impulse of the author. It is attracted to the research of the dissertation, such problems as the genesis of lament in the context of lyrical style, the main periods of its development in the definite part of the time and in the history of Persian-Tajik classical literature. Generally, it is determined the stylistic peculiarities of lament and also identifies its ideological content, studies the problem of influence of Arabic lament to Persian. In given aspect the stumbling block is the attribute of content and stylistics of lament formation. In this direction it is defined the fundamental national strain as the main forming elements of Persian-Tajik lament.

Generally, it was considered the problem concerning the Persian-Tajik lament, its origin and the main stages of the development till the epoch of Abdurahmon Jomi in the single historical and cultural context. In this direction it was analyzed lament in detail, composed by different poets who lived and created in the definite time space. In the comparative aspect it has been studied Tajik lament as art-aesthetic phenomenon and determinate their specific peculiarities in the wide space of the poetry in Persian for the first time.